

2007. 3. szám

JEL- KÉP

KOMMUNIKÁCIÓ, KÖZVÉLEMÉNY, MÉDIA

A Magyar Médiaért Alapítvány
és az MTA–ELTE Kommunikációelméleti
Kutatócsoport folyóirata

Szerkesztőbizottság

ANGELUSZ RÓBERT
GÁLIK MIHÁLY
GYÖRGY PÉTER
HORÁNYI ÖZSÉB
TAMÁS PÁL
TERESTYÉNI TAMÁS (*főszerkesztő*)
WESSELY ANNA

Tanácsadó testület

ALMÁSI MIKLÓS
CSEPELI GYÖRGY
HANN ENDRE
SVENNIK HOYER
HUNYADY GYÖRGY
LEVENDEL ÁDÁM
PETŐFI S. JÁNOS
PLÉH CSABA
TARDOS RÓBERT
VASS LÁSZLÓ

A szerkesztőség címe:

JEL-KÉP

MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport

1064 Budapest, Izabella u. 46.

Tel.: 461-2696, 461-2600

Fax: 461-2690

e-mail: terestyeni@ppk.elte.hu

Tördelés és sokszorosítás Gondolat Kiadó

HU ISSN 0209–584X

TARTALOM

CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ (1925–2007)

MÉDIA

Homoki Máté: EURÓPA, GLOBALIZÁCIÓ, MÉDIA 7

KOMMUNIKÁCIÓS KULTÚRA

A HOLOKAUSZT KOMMUNIKÁCIÓJÁRÓL

Bevezetés (Vajda Júlia) 33

Gabriele Rosenthal: A MÚLT ELHALLGATÁSA, ILLETVE TAGADÁSA 35

Dan Bar-On: A MÚLTAT EGYÜTT FELDOLGOZNI 47

Lena Inowlocki: KI NEVEZHET KIT „NÁCINAK”? 61

MŰHELY

Horváth Andrea: EMINEM, AVAGY A RAPZENE MINT SAJÁTOS
KOMMUNIKÁCIÓS JELENSÉG 73

TALLÓZÓ

VALÓDI VIRTUÁLIS KÖZÖSSÉGEK (Székely Levente) 91

A Jel-Képnek ez a száma a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg.

Nemzeti Kulturális Alap

CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ (1925–2007)*

A Széchenyi-díjas Cseh-Szombathy László, az MTA rendes tagja, az akadémiai Szociológiai Kutatóintézet nyugalmazott igazgatója, az ELTE Társadalomtudományi Karának professor emeritusa 2007. július 21-én elment a minden élők útján. 2002. januári akadémiai székfoglalója óta tudtuk, hogy súlyos beteg. Mint fiatalabb pályatársak, tanítványok, az utolsó öt évben aggódva kérdeztük egymást: „Mit tudsz Laci bácsiról?” Ő pedig küszködve, de méltósággal várta a rászakadt, immáron „nyomorúságos öregségtől megváltó halált”.

Ezt megelőzően azonban nem mindennapi, morális erőt sugárzó pályát futott be a zaklatott, felleges-borús 20. században. 1925-ben született karakteresen kálvinista, erősen intellektuális, a köz ügyei, a magyarság érdekei iránt elkötelezett családban. Megrendítő pillanat volt, amikor hetvenöt éves korában, otthonában pályájáról faggatva azt kérdeztem tőle, hogy 1947-ben, a kommunista hatalomátvétel előestéjén, tizenkét Svájcban volt ösztöndíjas közül egyetlenként miért jött haza Magyarországra, mi volt e döntése mögött, s akkor a falon függő metszetekre, külföldi egyetemet járt 18–19. századi őseire mutatott. Közöttük ott volt II. József országos főorvosa, a debreceni kollégium természettudományi tanszékének alapítványtevője, a pápai kollégium reformkori újjászervezője s a pesti Kálvin téri templomot építő főgondnok is. Ha a sort kibővítjük a személyesen ismert, mindvégig legnagyobb tekintélyként, elismert „Öregapámként” emlegetett pápai főorvos nagyapával,

* Folyóiratunk Kovács I. Gábor nekrológiával búcsúzik tanácsadó testületének közelmúltban elhunyt tagjától.

akkor mondhatjuk, ezen a fundamentumon nyugodott Cseh-Szombathy László haláláig megőrzött erkölcsi-világnézeti integritása. Ez azonban nyitottsággal párosult nála. A Lónyay Utcai Református Gimnáziumban a nyolc év alatt a legjobb tanároktól és osztálytársaktól kapott „útravalót” is így summázta: „Megtanítottak önállóan gondolkodni, mások véleményét nemcsak meghallgatni, hanem figyelembe is venni.”

1943-ban a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarára iratkozott be történelem és földrajz szakra. Tudományos pályafutás lebegett a szeme előtt, történésznek készült. 1946 őszén még igazi társadalomtörténeti témával indult a svájci ösztöndíjas útra Bázellebe. Később Genfben a „harmadik út” apostolának, Röpke professzornak az előadásait hallgatta, s ekkor jutott arra a meggyőződésre, hogy a progresszióknak más lehetősége is van, mint a marxista szocializmus. Mint Nagy Ferenc svájci útjának tolmácsa, közvetlen tanúja volt a miniszterelnök lemondási drámájának. Mégis hazajött. 1947 őszén beiratkozott Szalai Sándor szemináriumába, majd Társadalomtudományi Intézetébe tagnak. A szociológia első magyarországi egyetemi műhelyében, annak nagyszerű közösségében jegyezte el magát a szociológiával, s kezdett érdeklődni a közgazdaságtan iránt is.

Cseh-Szombathy László intellektuális fejlődésében már nagygyimnazista korától nemcsak a sokféle spontán hatás, az inspiráló felső középosztályi környezet játszott szerepet, hanem a tudatos önépítés is, a készülődés az egyetemi tanári szerepre: rendszeres elmélyült tanulás; módszeres munka; a mesterek gondos kiválasztása (Mályusz Elemér, Hajnal István, Mendöl Tibor, Szalai Sándor); céltudatos nyelvtanulás (német, angol, francia); külföldi kapcsolatépítés; széles körű tájékozódás a külföldi szakirodalomban (zsebpénzen saját könyvtár gyűjtése, a Szalai-féle intézet könyvbeszerzései, majd a vasfüggöny lehullása után a Szabó Ervin könyvtár szociológiai gyűjteményének kiaknázása, végül a KSH Könyvtár gazdag lehetőségei); intellektuálisan is gazdagító barátságok (a Szalai Intézet-beli Harsányi Jánostól, Szabó Dénestől és Perjés Gézától a későbbi KSH-korszak Andorka Rudolfjáig); a kollegiális eszmecserék, a közös munkák, a műhelyek fontossága. Változó módon és mértékben, de ezek az elemek Cseh-Szombathy László egész aktív életművében jelen voltak.

Az ígéretes Társadalomtudományi Intézetet azonban – ahol több izgalmas empirikus vizsgálatot is végeztek – az egyetemeket is átstrukturáló diktatúra felszámolta. Tudományos pályáról szó sem lehetett, s a tanári diplomáját 1950-ben megszerző Cseh-Szombathy örülhetett a kőbányai általános iskolai tanári állásnak. 1953-tól már gimnáziumi tanár Kiszpesten. Itt is becsülettel megállta a helyét, sőt a sok túlóra és ügyelet ellenére alapos levéltári kutatások alapján szakszerű tanulmányt publikált I. Rákóczi György hadjáratairól. 1957-ben került véletlen kapcsolat révén a Központi Statisztikai Hivatalba. Tízennyolc évig, 1975-ig dolgozott itt. Eleinte nyelvtudása révén angol, francia és svájci napilapokat szemlézett. Majd egyre inkább lehetőséget kapott arra, hogy igazi tudományos kérdésekkel is foglalkozzon. Első munkája az életszínvonal-életmód nemzetközi összehasonlításához kapcsolódott. Erről módszertani dolgozata is jelent meg angolul egy ENSZ-kiadványban. Így került át 1962-ben az újonnan létrehozott Szociális Statisztikai Osztályra. Itt az öngyilkosság problémáját, majd az öregedés társadalmi következményeit kezdte vizsgálni a nemzetközi szakirodalom feldolgozásával, új empirikus módszertani technikák kialakításával. A lehetőségekhez képest fokozatosan építette külföldi tudományos kapcsolatait, s egyre többet szerepelhetett a szociológia nemzetközi fórumain is. Részt vett 1964-ben Paul Lasarsfeld oslói szemináriumán, ahol a társadalomtudományokban alkalmazható matematikai módszerekről volt szó. Bekapcsolódva a nemzetközi időmérleg-vizsgálatokba, részt vehe-

tett a franciaországi adatfelvételek szervezésében. Ferge Zsuzsával közösen szerkesztette 1967-ben az első magyar nyelvű módszertani kézikönyvet, a *Szociológiai felvétel módszereit*, amelyen a Magyarországon újra meghonosodó szociológia első népesebb fiatal nemzedéke felcseperedett. Mindez már illeszkedett a szociológia hazai intézményesedéséért több szálon futó szélesebb folyamatba. Cseh-Szombathy László a megszorodó empirikus kutatások szolid szakmai bázisra helyezésének az egyik szorgalmazója volt. A nemzetközi kapcsolatok építésével, a konferenciákon való szerepléssel, az információszerzéssel, a szakszerűség képviselésével, könyvbeszerzéssel, szóval egész közvetítő tevékenységével a magyar szociológia professzionalizációját segítette. 1970 és 1974 között már mint a KSH új Társadalomstatisztikai Főosztályának helyettes vezetője.

Az egyetemi szociológusképzést elindító Huszár Tibor hívására 1974-ben kapcsolódott be a módszertani oktatómunkába. Ekkor lett a szociológiai tudományok kandidátusa. 1975 januárjától az MTA Kulcsár Kálmán által vezetett Szociológiai Kutatóintézetében osztályvezető-helyettes, majd igazgatóhelyettes. Végül, 1983-tól 1988-ig, nyugdíjazásáig igazgató volt. Érdeklődésének, kutatásainak egyre inkább a család került a középpontjába. 1982-ben a házastársi konfliktusok szociológiájáról írott disszertációval nyerte el az akadémiai doktori fokozatot. A szociológia szakmaisodása, megszilárdulása, a szakszerűen feltárt részletek vitathatatlanná tették, hogy a létező szocializmusban bőven vannak társadalmi problémák. Cseh-Szombathy László kerülte a konfrontációt, az utolsó szó kimondását, de úgy ítélte meg, a korrekt szakmai munka kimondatlanul is nyilvánvalóvá teszi, hogy a felvetődött problémák jelentős részére a rendszerben lehet megtalálni a magyarázatot. Nyugdíjazása után is aktív maradt. Tanított az egyetemen, külföldön vendégprofesszor volt, részt vett a szakma hazai és nemzetközi közéletében. Gondja volt az utánpótlás nevelésére, a kapcsolatok átadására is. 1993-ban az MTA levelező tagjává, 2001-ben rendes tagjává választotta, 1994-ben megkapta a Széchenyi-díjat.

Egész életpályáján végighúzódtak a demográfiai kérdések iránti affinitás. Ő szervezte meg az 1967-ben bevezetett gyermekgondozási segély hatását vizsgáló kutatásokat, s később is részt vett a gyessel, illetve a gyeddel kapcsolatos munkálatokban. Sokat fáradozott a demográfia intézményesítése, oktatásának megszervezése érdekében is. A 90-es évek vége felé, mint az MTA Demográfiai Bizottságának elnöke, kezdeményezte egy átfogó népesedéspolitikai koncepció kidolgozását. A kormány által létrehozott Népesedéspolitikai Bizottság tagjaként megtervezte a szakértői munkát s elkészítette az összefoglaló jelentést. Ezt tartotta pályafutása egyik legsikeresebb, leghasznosabb munkájának. Ennek elismeréseként kapta meg 2000-ben a Köztársasági Érdemrend középkeresztjét a csillaggal.

Cseh-Szombathy László legnagyobb teljesítménye azonban az, hogy egy zaklatott fél évszázadban hű tudott maradni eszményeihez, önfeladás nélkül tudott hasznosan, kitartóan szolgálni. Elfogadta sorsát, szerény volt, békesség volt a szívében. Úgy tudott élni a lehetőségekkel, hogy integritását megőrizve mindig a meggyőződése szerinti erkölcsi jót választotta.

Sokan sok mindent köszönhetünk neki: támogatást, tanítást, ösztönzést, követendő példát...

Míg élünk, eszmélünk, mindig hálával gondolunk rá. Gazdagabbak lettünk azzal, hogy ismerhettük.

Kovács I. Gábor

Homoki Máté

EURÓPA, GLOBALIZÁCIÓ, MÉDIADEMOKRÁCIA ÉS MÉDIA A GLOBALIZÁCIÓ GEOPOLITIKAI MEGÍTÉLÉSÉBEN

BEVEZETÉS

A globalizáció folyamatainak összessége, noha különböző formákban már több évtizede zajlik, a társadalmi változások jelenségeinek, megnyilvánulási formáinak vizsgálatához a társadalomtudományok gondolkodói, elemzői számára a 21. század elejére merőben új, a tudományos kíváncsiságot nem kis mértékben felborzoló környezetet teremtett. Ennek egyik, ha nem a legfontosabb előfeltételeként olyan kézenfekvő felismerésekre és reflexiókra volt szükség, amelyek a Föld mint természeti entitás sorsának, ma már talán nem túlzás állítani, az egész emberiség fantáziáját megmozgató kérdéséhez kapcsolódnak.

Az egyetemes emberi értékek alakulásának az emberi képzelőerő határait feszegető, egyszerű művészi álláspontokból megközelített vízióit legplasztikusabban először a tudományos-fantasztikus irodalom és az abból táplálkozó filmalkotások (pl. *Solaris*, *Szárnyas fejtánc*, *Én, a robot*) hozták embermilliók közelébe, az utóbbi időben részben dokumentarista irányból jelentős kritikai megnyilvánulás is teret kapott (pl. *A mag*, *Holnapután*, *Kellemetlen igazság*), a legutóbbi híreket pedig már vezető politikusok világméretű rendezvényei töltötték meg, amelyekkel egy tényleges globális katasztrófa veszélyeire hívják fel a figyelmet.¹

Ha azt konkrétan nem is állíthatjuk, hogy az ezekben az alkotásokban absztrakt vagy explicit módon megfogalmazott elképzelések és gondolatok a Föld teljes népességéhez eljutottak, de a globális kommunikációs hálózatok terjedésével egészen biztosnak látszik, hogy formálódóban van az a kollektív tudat, amelyről az attitűdökre gyakorolt hatásának kérdéséről függetlenül is kijelenthető, hogy közös hivatkozási alapot szolgáltat és azzal kapcsolatos diskurzust teremt az emberiség jövőjét fürkésző, érdeklődő közönség számára.

Hogy a globális létnek vannak bizonyos keretei, régóta ismert tény, azonban hogy pontosan hol húzódnak ezek a határvonalak, szintén homályba vész, a civilek számára annak legfeljebb bizonyos egzakt fizikai korlátai ismertek (vö. úrturizmus). Az időbeli határokkal kapcsolatban az emberiség jövőjének alapvető politikai kilátásait tekintve azonban

már meglehetősen széles körben ismert, és noha sok kritika is éri, széles körben elfogadott is a történelem végéről formált nézet, mely szerint a hegeli úr-szolga viszony, az emberek közötti elismertséget folytató harc az eddig létezett politikai rendszerek közül a polgárok számára a legnagyobb fokú szabadságot nyújtó liberális demokrácia globális elterjedésével véget ért (Fukuyama, 1994 [1992]).²

Tanulmányunk egy elméleti és egy empirikus elemző részre oszlik. Az elméleti részben a globalizációval kapcsolatos legfontosabb állítások segítségével általános jellemzést fogalmazunk meg az általunk vizsgált társadalmi jelenségről. Miután a globalizáció áthatja hétköznapjainkat, és annak mi is részesei vagyunk, a demokratikus nyilvánosság témakörében meghatározzuk azt a gondolati teret is, amely mentén következtetéseinket levonjuk. A tanulmány második részében empirikus módszerrel tesztelünk néhány hipotézist, amelyek a legfontosabb kérdések számbavételekor felmerültek.

A GLOBALIZÁCIÓRÓL

Ahhoz, hogy a globalizációról általában mint jelenségről és folyamatról releváns megállapításokat tehesünk, kezdetben fontos megállapítani, hogy a fogalom sok különböző más fogalmat gyűjt magába,³ egyúttal különböző trendekből áll.⁴ Szintén fontos megjegyezni, hogy a globalizációt az egyes elméletek eltérő formában értelmezik, más és más szempontból értékelve azoknak az emberiség különböző csoportjaira kifejtett hatását. Ennek bemutatására az alábbiakban párat szemügyre veszünk.

Napjainkban a legtöbbet a gazdasági, a pénzügyi, a politikai és a kulturális globalizációról esik szó.⁵ Az első kettőn a tőke szabad mozgását értjük, a harmadikon általában véve a demokrácia, a demokratikus intézményrendszerek modelljeit, valamint a szupranacionális szervezetek globális terjedését, a negyedik pedig a művészetek, a tudomány, a szórakozás, a nyelv, a hétköznapi viszonyok stb. formáinak, stílusainak globalizációját.

A szabad kereskedelem hívei a komparatív előnyök modelljére hivatkozva annak gazdasági jövedelmezőségét és az erőforrások hatékony kiaknázását helyezik előtérbe, különösen a fejlődő országok számára.⁶ A libertariánusok mellett érvelnek, hogy a magasabb politikai és gazdasági szabadságjogok a demokrácia és a kapitalizmus körülményei között magasabb anyagi jólétet hoznak, és ez már nem is változik. A liberális megfontolás úgy tekint rá, mint egy olyan eszközre, amely enyhíti a nyomort, és a globális gazdaságban lehetőséghez juttatja a szegényebb rétegeket is. A demokratikus globalizáció hívei szerint a piacalapú első fázist a világpolgárokat képviselő globális politikai intézmények kiépülésének kell követnie. A többitől ez abban tér el, hogy ehhez nem kapcsolódik részletesen kibontott elmélet, annak demokratikus formában való lefolytatását a polgárookra bíznák.⁷

Ugyanezeket a folyamatot baloldali kritikával nézi Bauman, aki szerint a globalizáció valójában a tőkejövedelmek maximalizálását és a bérjövedelmek minimalizálását célozza (Bauman, 2002). Részletes érvelésében hasonlóképpen fogalmaz a nyelvész Chomsky, aki látszatdemokráciákról beszél, amelyeket a multinacionális tőke irányít. Elmélete szerint a mindenkori állam természetesen a működő demokrácia és a piac ellensége, a média egy hatalmas manipulációs gépezet, a nagyvállalatok pedig tőkés kizsákmányolók (Chomsky, 2005).

Keane szintén erősen kritizálja a globalizációt, de szerinte nem a nemzetállami keretekhez való visszatérés, hanem egy új, nemzetközi civil társadalom kialakulása a megoldás. Szerinte a média sem a társadalmilag reprezentatív vélemények terjesztésének egyenlő esélyét nem tudta megteremteni, sem pedig a médiumok manipulációs hatalmát nem tudta kiküszöbölni, ezért a hangsúlyt arra helyezi, hogy globális keretek között különösen fontos a transzparencia lehetőségének és a szólásszabadságnak a védelme (Keane, 2004).

Ami a hétköznapi jelenségeket illeti, nyilvánvaló, hogy Kelet-Európában a gazdasági globalizáció előnyei már megjelentek, ezt mutatja többek között az életminőség általános javulása. Ugyanakkor, ha máshonnan nem, figyelemfelkeltő akcióik révén a hírekből tudhatjuk, hogy a folyamatok kapcsán egyes csoportok különböző szempontokból (elsősorban ökológiai vagy társadalmi okokból) vesztesnek érzik az emberiséget, illetve annak egyes csoportjait. Ők azok, akiket általában antiglobalistának (vagy újabban „alterglobnak”) emlegetnek.⁸

Az antiglobalista mozgalmak a kezdetben világszerte túlnyomóan baloldali (gazdasági és társadalmi antiglobalisták) vagy környezetvédő (ökológiai antiglobalisták) eszmékből táplálkoztak, de soraikban ma már anarchisták, autonómok, liberálisok és vallási fundamentalisták is találhatóak.⁹ A még náluk is radikálisabbak pedig nemcsak a globális folyamatokat, hanem már az antiglobalisták, tehát többek között saját maguk politikai-világnézeti beállítódás szerinti felosztását, besorolását is elutasítják.¹⁰

A valóban komoly odafigyelést igénylő események felgyorsulását jelzi, hogy a témával foglalkozó hazai társadalomtudományos művek nagy része az elmúlt pár hónapban jelent meg, amelyek nem mentesek egészen meglepő érvelésektől és állásfoglalásoktól sem.

Egy általános érvelés szerint a kelet-európai jobboldali, radikális globalizációellenes tendenciákat elsősorban a rendszerváltozás óta végbemenő átalakulási folyamatokkal kapcsolatos traumatikus tapasztalatok indokolják. Ez politikai szempontból többek között a keresztény és nemzeti érzelmű, a jobboldali populista és szélsőséges nacionalista csoportok fundamentuma.¹¹

A történelmi-realista érvelés szerint Magyarországon a nagy mobilizációs hullámok nem a nyugat-európai mozgalmi hullámok dinamikáját követték, hanem például a polgári körök megjelenésével a sajátos magyar politikai rendszer problémáiból indultak ki (Szabó, 2004). Jobboldali rendszerkritikát fogalmaz meg a pénzügyi globalizációt elemző Pokol, amikor a pénztőke szabad mozgását és a keynesi kapitalizmussal szemben a neoliberalis monetáris kapitalizmus térhódítását úgy indokolja, hogy egyes banktőkés csoportok kiszabadultak a nemzeti kormányzatok ellenőrzése és jogi korlátai alól (Pokol, 2005).

Artner baloldali kritikája a globalizációt a transznacionális monopolkapitalizmus terjedésével teszi egyenlővé. Neomarxista érvelése szerint a tőke újbóli korlátlan uralma az ipar és a szolgáltatási szektor felduzzasztásával a munka mennyiségének és intenzitásának növekedését idézi elő, ami a munkaerőáru értékének csökkenését, vagyis a kizsákmányolás növekedését eredményezi (Artner, 2006).

György mindezek mellett inkább a kulturális globalizációra fókuszál, és egy olyan baloldali diskurzus fontosságát hangsúlyozza, amely nyíltan kezeli a felbukkanó problémákat. Megfogalmazása szerint a globalizmus által felvetett valódi kérdéseknek sokkal inkább a kultúrák közötti különbségek tolerálását kellene kiemelniük (György, 2007).

A kulturális globalizáció jelenségét és folyamatait, a területelvűség fokozatos háttérbe szorítását fejti ki részletesen Tomlinson, aki szintén kiemeli, hogy ahhoz, hogy a globalizáció előremutató jelenségeivel találkozhatassunk, toleranciára, kölcsönösségre és sokszínűségre van szükség (Tomlinson, 1999).

Mi saját elemzéseinkben alapvetően a globalizáció politikai aspektusát vizsgáljuk, amely lényegében a nyugati típusú liberális demokrácia terjedését jelenti, és mint ilyen, a kulturális akadályok ellenére globális szinten közeledik szaturációs szintjéhez. Álláspontunk a politikai globalizáció szempontjából tehát Fukuyamának ezt az érvelését elfogadottnak tekinti. Egyúttal – attól függetlenül is, hogy úgy tűnik, nincs alternatívája – egyetértünk azzal a libertariánus állásponttal, mely szerint a liberális demokrácia globális elterjedése az általános emberi jólét szempontjából előnyös folyamat. Többek között azért, mert a demokrácia az az államforma, amelyet az egyéni vélemények átlaga szerint magasabb boldogságfaktor jellemez, mint más államformákat.¹²

A DEMOKRÁCIÁRÓL

A liberális demokrácia a képviseleti demokrácia azon formája, amelyben a többség akarata dönt, és ahol a végrehajtó hatalom választott képviselőit olyan, elsőként a felvilágosodás korában libertariánus filozófusok által kidolgozott alkotmány és törvények moztatják, amelyek az egyén szabadságjogainak védelmére épülnek (magánélet és magántulajdon védelme, megfelelő elbánás, törvény előtti egyenlőség, a szólás, a gyülekezés és a vallás szabadsága stb.), valamint ahol ezek a törvények feljogosítják a civil szervezeteket arra, hogy ezeket a jogokat érvényesítsék és gyakorolják.

A liberális demokráciát a tolerancia és a pluralizmus, a társadalmi és politikai nézetek széles skálájának megjelenése jellemzi, még olyan radikális és extrém nézeteké is, amelyek egyébként demokratikus alapon politikai hatalomért nem léphetnek fel. Az elnevezés nem jelenti azt, hogy a kormánynak mindenképpen a liberalizmus elveit kell követni, ugyanakkor ma már számos különböző politikai nézet van, amely a liberális demokrácia alapelveire épül. Weber szerint a demokrácia olyan hatalmi berendezkedés, amely az eddig létezett politikai rendszerek közül a legszélesebb nyilvánosságot igényli és teszi lehetővé, olyan nyilvánosságát, ami ki kell, hogy terjedjen a mindenkor regnáló hatalom működése feletti ellenőrzés állampolgári jogára, ideális esetben szakpolitikává minősítve át az állam tevékenységét. Habermas úgy véli, hogy a politikai elitet pusztán időnkénti szavazással kontrolláló rendszer helyett a tényleges állampolgári tanácskozásokra alapozott politikai döntési rendszernek kellene létrejönnie, és a szavazási demokrácia helyébe egy deliberatív (tanácskozó-vitatkozó) demokrácia lépne. A 19. századbeli klubok és kávéházak világának polgári nyilvánosságára épülő érvelése szerint a nyilvánosság megjelenítésére a média nem, csak a személyközi kommunikáció keretében folyó, konszenzusereső és racionális vita alkalmas. Mások, pl. Meyrowitz szerint azonban a polgári nyilvánosság mediatizálódásának nem az a következménye, hogy a nyilvánosság kiüresedik, hanem az, hogy a különböző ügyekhez való hozzáférés kiszélesedik, a nyilvánosan megtárgyalható ügyek tematikája változatosabb lesz, a nyilvánosság demokratizálódik. A politikai globalizáció megítélését befolyásoló tényezők vizsgálatánál mi a politikai-közéleti médiahasználatot használjuk, mint a köz ügyeit tematizáló és racionális vitát közvetítő, ezzel a demokratikus nyilvánosságot képviselő objektív közeg igénybevételére irányuló tevékenységet. Kutatásunkban a személyközi kommunikációnak vagy a magánszféra egyes elemeinek jelentőségét a globalizáció megítélésének folyamatában nem vizsgáljuk.

A MÉDIARÓL

A médiát gyakorta említik a hatalommal összefüggésben, negyedik hatalmi ágként. illetve a globalizációval kapcsolatosan, mintegy azt erősítő tényezőként. Empirikus vizsgálatunkban legfőként ennek az állításnak kívánunk a nyomára jutni. Elemzésünkben a négy fő médiatípust emeltük ki: az újságokat, a rádiót, a televíziót és az internetet, előbbieknél a politikai-közéleti információszolgáltatások közönségét külön megvizsgálva.

A nyomtatott sajtó

A lapkiadás 20. századi története a szabad nyugati és az antidemokratikus kelet-európai országok között lényeges eltéréseket mutat, ami sajtóhagyományok szintjén mind a mai napig éreztetni hatását. Keleten az alapvető emberi értékeket megsértő kormányzati cenzúrának magát alávetni nem akaró sajtóra irányuló igény, annak forradalmi demokratikus hagyományai hívták életre a „cenzúratörő önkiadású lapokat”, a szamizdatokat.¹³ A különböző volt szocialista országokban működő demokratikus ellenzékek állandó követelése, a szabad sajtó a rendszerváltás után lényegében megvalósult, noha az általuk képviselt eszmék csak fokozatosan, hosszú, kitaró és következetes munkával tudtak érvényesülni a politikai-közéleti újságírásban.

Az újságok jelenéről és jövőjéről szóló trendek és értékelések meglehetősen egybevágóak a tekintetben, hogy a nyomtatott sajtó a mai formájában viszonylag belátható időn belül „meg fog szűnni”, de információhordozó jelentősége legalábbis nagyon „be fog szűkülni”.¹⁴ Ezt az állítást persze úgy is megfogalmazhatnánk, hogy vélhetően felgyorsul a hagyományos újságok online metamorfózisa.

Kutatásunk időpontjában a politikai-közéleti lapok olvasótábora Magyarországon azonban még több százazres nagyságrendű volt, ezért a többi médiához képest elmélyültebb okfejtést, részletesebb és megalapozottabb vélemény- és hírközlést igénylő és lehetővé tévő médiacsatornaként elemzésünk fontos részét képezi.

A rádió

A rádióról közismert, hogy a tömegtájékoztatási formák közül az első volt, amelyik jelentős mértékben megszabadult a tárgyi jelleg és a területiség korlátaitól.¹⁵ Hagyományainak a kezdetektől meghatározó eleme volt, hogy az elnyomó politikai rezsimnek uralkodása idején a hallgatók az újságolvasókhoz hasonlóan, akik cenzúra idején a sorok között olvasást sajátították el, ugyanúgy megpróbálták „dekódolni” és saját nyelvükre lefordítani a hivatalos forrásokból sugárzott információt. A kelet-európai országokban a torzítatlan tájékoztatásra való tömeges igény hívta életre az alternatív rádiózás forrásait, melyek ma is megtalálhatók ezen országok rádiós kultúrájában. A 21. század elején az internet elterjedésével létrejövő online rádiók pedig már a helyhez kötöttség minimális korlátait is átlépték, ezzel maga a rádió is globális médiummá vált.

Ma a kereskedelmi rádiók hallgatótábora lényegesen nagyobb, mint a közösségieké, de a globalizáció megítélése szempontjából fontos politikai és közösségi adások hallgatott-

ságának intenzitását külön megvizsgáljuk, hogy megnézzük, melyik milyen módon befolyásolja a globális trendek megítélését.

A televízió

251

A kereskedelmi televíziót egy időben általában egyirányú hírmédiumként definiálták, amit az infotainment (information + entertainment), vagyis az informálással egyidejű szó-rakoztatás jellemez, és amelyben a politikai vitaműsorok helyett politikai show-műsorok igazítják el a nézőket az egyes közéleti témákban. Azóta kutatásokkal és elemzésekkel alátámasztott tudományos tény, hogy egyes kereskedelmi műsorok (például a sorozatok) szereplőinek magatartása a közönség politikai attitűdjét sok esetben legalább annyira meghatározza, mint a politikai napilapok tartalmi kínálata.¹⁶

A különféle eltérő vélemények vagy társadalmi kisebbségek helyzetének és érdekeinek bemutatása természetesen, már csak a hagyományok okán is, elsősorban mindig az erre hivatott közszolgálati műsorok feladata volt. Noha immár nyilvánvaló, hogy ez a felosztás és ezek a megállapítások az interaktív és sokcsatornás digitális televíziózás megjelenésével végleg érvényüket veszítik, jelenlegi kutatásunkban még ezt a hagyományos megközelítést használjuk, amikor megpróbáljuk külön is megvizsgálni a közszolgálati csatornák közönségét.

Az internet

Az internet létrejöttékor először a kiváltágos egyetemi számítástechnikai laborok, utána előbb a vájt fülű kísérletező alternatív szellemi elit fiatalos, lázadó, majd mainstream multimédiás és kommunikációs terepe volt. A vadonatúj underground sajtót, a különböző online publikációs formákat a kelet-európai médiakörnyezetben a '90-es évek közepétől a hagyományos média lehetőségeivel és szolgáltatásaival elégedetlen, demokratikus megnyilvánulási lehetőségeket és csatornákat kereső, a rendszerváltás nem kívánt jelenségeivel szemben gyakran kritikus, a webes kommunikációban hamar szakértővé váló közösségek szinte azonnal saját, önálló interaktív kommunikációs csatornájukévá tették.

Fokozatos elterjedésével exkluzív, zárt klubokra jellemző jellege azonban egyhamar megváltozott. A „Sulinet-generáció” és a „hobbyfelhasználók” főként csevegőszobákban és társalgó fórumokon való színre lépésével újabb és újabb színpaltok jelentek meg az internetes „community”-k skáláján, és innentől az online világ fokozatosan kezdett mindenki közös társalgójává válni.

Ahogy Szakadát részletesebb kifejtésében fogalmaz, a hálózat nyilvánossága elméletileg mindenki előtt megteremtette a világ bármely hálóképes polgárához, közösségéhez való szólás lehetőségét (Szakadát, 2001). Ezt a gondolatot fejt ki Heller is más formában, valamint ő már felveti a participáció jelentőségét: „Az infokommunikációs technológiák elterjedése esélyt ad a demokratikus kommunikáció kiterjedésének lehetőségére: a hálózati kommunikáció szabad, nem központosított, korlátozatlan, és gyakorlatilag mindenfajta információ, adat, kulturális termék, emberi kapcsolat elérhető a segítségével. A felhasználó az új eszközök által aktívvá válik, és esélyt kap az interaktivitásra, az állandó jelenletre a különböző szintű nyilvánosságokban. Lehetővé válik számára a szakmai, politikai és civil társadalmi szervezetekben való részvétel” (Heller, 2001).

A politikára kifejtett hatások tekintetében Bayer egy optimista és egy pesszimista vélekedést is közöl. Az optimista válasz szerint megnőnek a közvetlen demokrácia lehetőségei. A pesszimista válasz szerint mindez csak virtuális demokráciát eredményezhet, mert a valódi döntések változatlanul centralizáltak és zárt ajtók mögött születnek. Az online demokrácia eszerint a politikai manipuláció eszközzé válik (Bayer, 2002). Egy harmadik érvelés pedig a polgárok érdektelenségének tényezőjét említi, mely szerint meg kell teremteni a lehetőséget, hogy az elektronikus nyilvánosságban bárki részt vehessen, de ezt nem volna túl szerencsés kötelezővé tenni (Pintér, 2001).

Részben ennek okai között keresve az is kiderült, hogy az internet, mint a politikai cselekvés terepe, a participatív kommunikáció¹⁷ széles körű gyakorlati megvalósulása egyúttal további nehézségekkel küzd. A különböző vizsgálatok megállapították, hogy a funkcionális illiteráció további akadályokat emelhet az információs társadalom effajta kiterjedésére. ¹⁸ Más tekintetben azonban a liberális demokrácia hívei egyértelmű sikerként könyvelhetik el a tény, ami egyhamar az érdeklődő közönség számára is világossá vált, hogy a demokratikus globalizáció hétköznapi gyakorlatban való terjedése minden nap újabb lépéseket téve közelít ahhoz, hogy elérje a participatív kommunikáció előtt nyíló lehetőségek maximumát. Nyilván mindez nem független az internet elterjedtségétől, amelynek eloszlásáról köztudomású, hogy egyrészt az európai országok között, másrészt Magyarországon belül is egyelőre igencsak egyenetlen. ¹⁹ Értelemszerűen ezért az elterjedtségi mutatókat elemzésünk részévé fogjuk tenni, az internet használati intenzitása kiemelt szerepet kap majd a demokratikus globalizáció terjedésének vizsgálatánál.

Egyúttal az is tudvalevő, hogy ma már az internet nem különálló médium, hanem magában foglalja az összes többi médiatípus használatának lehetőségét. Mi az internet és globális trendek kapcsolatát abból a szempontból elemezzük, ami a világháló jelenlegi formájának (értsük ezen a Web 2.0-ás blogokat és más véleménycserélő, közösségszervező eszközöket) az egyik legnagyobb előnye, hogy használata viszonylag egyszerű, segítségével új mozgalmak, politikai irányzatok szerveződhetnek, illetve a hagyományos médiumokból kiszoruló egyes irányzatoknak és témáknak alternatív nyilvánosságot jelenthet. ²⁰

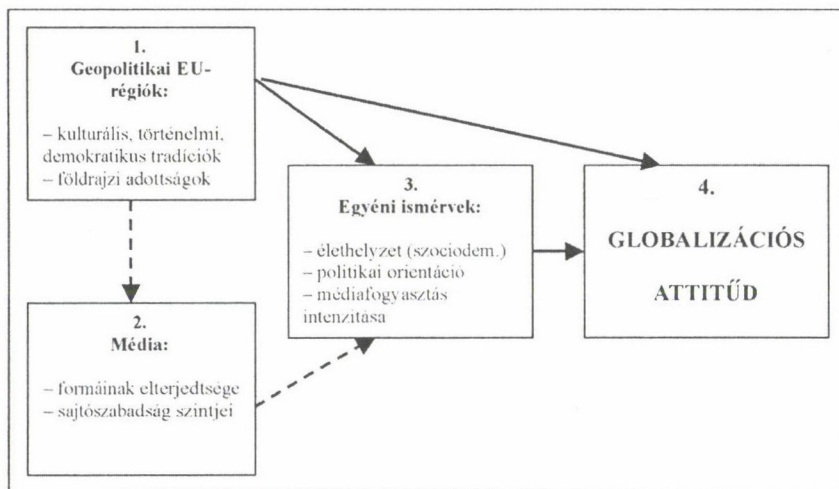
Az internet világméretű elterjedésével azonban már valóban a globális kommunikáció eszközzé vált, és mivel a szegényebb társadalmi rétegek és a harmadik világbeli országok körében is egyre szélesebb körben kezd elterjedni – a liberális demokrácia terjesztésének céljából szerte a világon részben közösségi támogatással –, megjelentek és egyre hangsúlyosabbak a gazdag és fejlett országok, társadalmi rétegek, a tőke és ezek politikai, gazdasági intézményei és szervezetei (lásd Világbank, WTO, G-8) ellen tiltakozó mozgalmak képviselői, akik saját antiglobalizációs szervezkedésükre is egyre eredményesebben használják a világhálót. Ez utóbbi okokból válhat a jelen egyik legfontosabb kérdésévé, hogy vajon az egyes országokban az intenzív netezők inkább a globalizáció szimpatizánsai-e, avagy ellenzői? A folyamatosan fejlődő technológia működésének elsajátításával és az általa elérhetővé vált tartalom fokozatos bővülésével ugyanakkor mind többen kezdték felismerni, hogy az internetnek a totális demokrácia szabadságfokaiból következő tulajdonsága, mely szerint névtelenül gyakorlatilag bármilyen tartalom megjelenhet rajta, a transznacionális média-vállalatok befolyása alól egyfajta felszabadulást tesz lehetővé, és ezek a csoportok abban további támogatást leltek, hogy az új média decentralizált, az információáramlás pedig nehezen ellenőrizhető. Az online világ aprózódó antropológiájával és sokszínűvé válásával egyúttal fokozatosan megjelentek annak árnyoldalai is. Sokak számára keltett csalódást, hogy miután az internetre valóban bárki bármit feltehet, az így megjelent információk egy

részének hitelessége erősen megkérdőjelezhető, valamint társadalmi szempontból olyan nemkívánatos tartalmak is megjelenhetnek, mint például pedofil képek vagy a bombagyártás legújabb receptje.

Ezen túl egyes felhasználók az internetet az új technológia adta lehetőségeket mintegy szolgáltatóik ellen fordítva különböző formákban állami és gazdasági szervezetek elleni elektronikus támadásokra is felhasználták. Azonban az is rövidesen kiderült, hogy ezen – a participatív demokráciát, illetve az ahhoz vezető utat meglehetősen sajátosan radikális módon értelmező – akciók politikai töltete összefoglalható az általános anarchizmusban, így egyes biztonságpolitikai megfontolásokat leszámítva jelentősége a globalizmus szempontjából elhanyagolhatónak tekinthető. Elemzésünkben ezekkel a jelenségekkel nem foglalkozunk.

A GLOBALIZÁCIÓS ATTITÚDÖT MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐK

Célunk, hogy közelebről megismerjük az európai országok népeinek az európai szabályozással és integrációval, vagyis a politikai globalizációval kapcsolatos attitűdjét. Kutatásunk célja három fő kérdéskör mentén csoportosul (1. ábra).

1. ábra

A kutatás sémája

Az első a globalizációs attitűd általános vizsgálata, nevezetesen, hogy az európai polgárok bizonyos gazdasági, társadalmi, politikai és szabályozási kérdésekben, illetve mindezek összességében inkább a globális vagy inkább a lokális döntéshozatalt preferálják-e. A helyi, lokális szintről az európai döntéshozatali szintig emelkedő skálát az erősödő globális attitűd mércéjének tekintjük. Ebben az értelemben a globalizmussal kapcsolatos attitűdöt Európára redukáljuk, vagyis elemzésünkben a kérdezettek globális-antiglobális szimpátiáiban sem az USA-val és a kapitalizmus megnyilvánulási formáival, sem a „harmadik világgal” kapcsolatos érzelmek megítélése nem játszik jelentős szerepet. Vizsgáljuk

azonban azt, hogy az egyes európai országok kulturális-demokratikus tradíciói mekkora befolyást gyakorolnak a lokális-globális attitűdre, amit elemzésünkben a globális gondolkodás szintetikus mutatója képvisel. Vizsgáljuk továbbá, hogy az Európát, illetve az EU országait foglalkoztató aktuálpolitikai ügyek döntéshozatali szintjében milyen mértékű konszenzus van az egyes országok között.

A második kérdéskör a médiahasználat (médiafogyasztói típusok) hatása a globalizáció megítélésére. Meg kívánjuk vizsgálni, hogy a globalista vs. antiglobalista gondolkodást a médiahasználat mennyisége, tartalma, formái, típusai milyen erősen befolyásolják. A harmadik a politikai értékorientáció hatása a globális gondolkodásra, amely a demokratikus hagyományú, individualista értékorientált nemzeti közösségek esetében akár még felül is írhatja a kollektív tradíciók szempontrendszerét.

A kutatás tárgya

Fő kérdésköreink a következők:

- Egyes ügyek döntéshozatali szintjének preferálásában hogyan rendeződnek a különböző EU-tagállamok, polgáraik között inkább van, vagy inkább nincs konszenzus?
- A politikai globalizmus megítélését a média milyen erővel befolyásolja? A politikai orientáció szignifikánsan hat-e a globális gondolkodásra, és ha igen, milyen irányban?

A kutatás leírása

Kérdéseinket a *European Social Survey (ESS)* nemzetközi összehasonlító vizsgálat ESS-2002/2003, ed. 6.0 adatbázisán teszteljük. Az ESS egy akadémiai irányítású felmérés, melynek elsődleges célja az attitűdváltozások és értékváltozások monitorozása és értelmezése, valamint az átalakuló transznacionális szervezetekkel kapcsolatos lakossági vélekedés vizsgálata Európában, másodlagos célja crosskulturális felmérési módszerek kifejlesztése és egybegyűjtése, harmadik célja pedig európai társadalomkutatási indikátorok kifejlesztése, beleértve az attitűdindikátorokat.

Kutatásunkat az első adafelvételi körből az *aktív korúak* (18–65 évesek) mintáján 19 ország lakosságán vizsgáltuk. Az adatbázis kétféle súlyt tartalmaz, egy design és egy population súlyt (mi a kezdetben létrehoztuk ezek kombinációját), és miután országokat is össze akarunk vetni egymással, ezt a kombinált súlyt használjuk.²¹ *A mintanagyság így 28.603 lett.*

Elemzésünkben geopolitikai alapon országcsoportokat hoztunk létre: *Angolszász-EU* (Írország, Nagy-Britannia), *Észak-EU* (Dánia, Finnország, Svédország), *Nyugat-EU* (Ausztria, Belgium, Németország, Franciaország, Luxemburg, Hollandia), *Dél-EU* (Görögország, Olaszország, Portugália, Spanyolország) és *Kelet-EU* (Cseh Köztársaság, Magyarország, Lengyelország, Szlovénia).

Fontos, hogy a három vizsgált dimenziónk önálló, a szociodemográfiai meghatározottságtól független hatását tudjuk mérni (nem, kor, képzettség, jövedelem, település-nagyság), amire az adatbázis lehetőséget nyújt. Ugyanakkor el kívánjuk kerülni, hogy az országonkénti globalista-antiglobalista különbségekben az egyéni életkörülmények (sze-

gényesség) és ezek megélése (rossz anyagi közérzet) szerinti különbségek jelenjenek meg. Ezért az elégedettség és közérzet indikátorait is bevontuk az elemzésbe, és vizsgáljuk hatásukat a globalizmus attitűdjére.

Az 1. táblázat átlagaiban látható, hogy a régi és az új európai országok között elég nagy a különbség az emberek élettel való általános elégedettségében ($F = 102$, $\text{Std Dev} = 1,369$). A leelégedettebbek a dánok, a leelégedetlenebbek pedig a magyarok.

1. táblázat

Általános elégedettség az EU 19 országa körében (1–5)

	Átlag		Átlag
Dánia	4,23	Németország	3,23
Finnország	3,89	Olaszország	3,19
Svédország	3,79	Szlovénia	3,04
Luxemburg	3,78	Franciaország	2,95
Hollandia	3,73	Görögország	2,92
Ausztria	3,71	Cseh Köztársaság	2,91
Belgium	3,58	Lengyelország	2,57
Írország	3,55	Portugália	2,56
Nagy-Britannia	3,25	Magyarország	2,44
Spanyolország	3,25	Teljes átlag	3,16

A 2. táblázatban az látható, hogy az összevont kategóriáink között is lényeges eltérések figyelhetők meg, sőt geopolitikai régió szerint még erősebbek az elégedettség szerinti különbségek ($F = 278$, $\text{Std Dev} = 1,369$). Az életével az újonnan belépő kelet-európai országok lakossága a leelégedetlenebb.

2. táblázat

Általános elégedettség az EU geopolitikai régiói szerint (1–5)

	Átlag	Szórás
1 Angolszász-EU	3,27	1,330
2 Észak-EU	3,94	1,155
3 Nyugat-EU	3,23	1,382
4 Dél-EU	3,14	1,307
5 Kelet-EU	2,62	1,370
Teljes átlag	3,16	1,369

Az anyagi közérzetben hasonlóan nagy különbségeket találunk, nem meglepő módon ebben is az új európai országok a legrosszabb helyzetűek (3. táblázat).

3. táblázat

Anyagi közérzet megoszlása az EU geopolitikai régiói szerint

	Kiváló közérzet	Stabil közérzet	Bizonytalan közérzet, van háttér	Bizonytalan közérzet, nincs háttér	Rossz közérzet	Összesen
Angolszász-EU	41,2%	23,8%	14,2%	13,2%	7,7%	100,0%
Észak-EU	48,5%	23,6%	12,9%	9,6%	5,4%	100,0%
Nyugat-EU	35,2%	14,5%	22,7%	17,4%	10,2%	100,0%
Dél-EU	30,5%	13,3%	21,7%	18,7%	15,8%	100,0%
Kelet-EU	7,1%	13,0%	25,6%	22,7%	31,7%	100,0%
Összesen	30,9%	15,9%	21,0%	17,6%	14,7%	100,0%

Globalizmus-lokalizmus

A kutatásban nyolc terület leginkább preferált döntési szintjére vonatkozott kérdés: környezetvédelem, szervezett bűnözés elleni harc, mezőgazdaság, honvédelem, szociálpolitika, fejlődő országok támogatása, bevándorlás és menekültek, kamatszintek. Minden itemmel kapcsolatban az alábbi négy döntési szint közül lehetett egyet megnevezni: nemzetközi szint, európai szint, nemzeti szint, regionális szint (G. melléklet).

Az egyes tételekből képeztük az országok szerinti átlagot, majd tételenként kiszámítottuk az országok átlagának szórását (4. táblázat). Mivel minél kisebb a szórás az országok átlagai között, annál nagyobb a konszenzus az illető tárgykörben, a szórás szerint növekvő sorrendbe rendeztük az itemeket. Eszerint legnagyobb egyetértés az alapkamatok döntési szintjében van, és mivel ez a négy kódérték 2.5-es átlagánál magasabb, a pénzügyi kérdésben a globalizmus irányába tolódik el a konszenzus. A mezőgazdaság kérdésében is erős a konszenzus, de ebben a regionális döntés felé hajlik a megkérdezettek többsége. Konszenzus kérdésében harmadik helyen a fejlődő országok megsegítésének szintje áll, és ebben legerősebb a globálisabb döntési szint preferenciája. Ezután a szociális kérdések jönnek, ez a második kérdéskör, amelyet inkább nemzeti, illetve lokális irányba vinnék el az európai polgárok, elég nagy egyetértésben. A bevándorlási kérdést és a katonai védelem kérdését ismét inkább európai vagy nemzetközi térfelre terelnék, ebben szintén nem túl erős a megosztottság. A bűnüldözés és a környezetvédelem kérdése osztja meg leginkább az egyes országok polgárait, bár átlagban mindkettőben inkább európai döntést preferálnak.

4. táblázat

Preferált döntési szintek átlaga, szórása az EU 19 országa szerint

(Kódok: 1 = regionális [lokális], 2 = nemzeti, 3 = európai, 4 = nemzetközi [globális])

	Átlag	Szórás
Kamatlábak döntési szintje	2,629	0,207
Mezőgazdaság döntési szintje	2,412	0,215
Fejlődő országok támogatásának döntési szintje	3,409	0,215
Szociális ellátórendszer döntési szintje	2,245	0,219
Bevándorlási és menekültügyek döntési szintje	2,929	0,238
Katonai védelem döntési szintje	2,900	0,266
Bűnüldözés döntési szintje	3,237	0,315
Környezetvédelem döntési szintje	2,910	0,331

Az egyes itemekből egy összevont *globalizmusskálát* hoztunk létre, ami egyetlen változóba integrálja és feltételezésünk szerint kellően jellemzi a mintaanyagok globalizációs attitűdjét. Először az egyes itemek összegzésével létrehoztuk a szintváltozókat, majd többféle súlyozási lehetőség közül azt választottuk, amelyik közel normális eloszlást eredményezett. Ebben 2,5-es súllyal szerepelt a *lokális* (regionális), 5-ös súllyal a *nemzeti*, 10-es súllyal az *európai* és 15-ös súllyal a *globális* (nemzetközi) szint. Végül sztenderdizáltuk a változót (zscore).

Médiahasználat

A tévénézés, a rádióhallgatás és az újságolvasás mindegyike óra/nap/fő dimenzióban mutatja a médiahasználatot. Ezekből új médiahasználati kategóriákat képeztünk, amelyek a következők:

- Tévénéző: csak tévét néz.
- Főleg tévénéző: többféle médiát használ, főleg tévét néz.
- Főleg újságolvasó: többféle médiát használ, főleg újságot olvas.
- Főleg rádióhallgató: többféle médiát használ, főleg rádiót hallgat.

A földrész országcsoportjainak átlaga alapján megfigyelhető egyik szembeűnő jelenség, hogy észak és dél között a tévénézők arányában jelentősek az eltérések a déliek javára, ami az összes médiahasználat tekintetében az északiaknál magasabb újságolvasási arányt jelent. A rádióhallgatásnak viszont Kelet-Európában legmagasabb az aránya (5. táblázat). Mivel szignifikáns a kapcsolat a geopolitikai régiók és a médiahasználat között, ezért ezek hatását a globalizmus attitűdjére később egy egységes modellben is megvizsgáljuk (5. táblázat).

5. táblázat

Médiahasználati típusok megoszlása az EU geopolitikai régiói szerint

	Csak tévét néz	Többféle médiát használ, főleg tévét néz	Többféle médiát használ, főleg újságot olvas	Többféle médiát használ, főleg rádiót hallgat	Összesen
1 Angolszász-EU	4,8%	50,9%	5,8%	38,5%	100,0%
2 Észak-EU	2,8%	45,9%	10,9%	40,5%	100,0%
3 Nyugat-EU	4,7%	45,0%	7,7%	42,6%	100,0%
4 Dél-EU	15,2%	48,8%	6,0%	30,0%	100,0%
5 Kelet-EU	7,7%	41,5%	6,2%	44,5%	100,0%
Összesen	7,9%	46,5%	6,9%	38,7%	100,0%

A politikai-közéleti médiatartalom közönségéből ugyanilyen módon létrehoztuk a *politikai-közéleti médiahasználat* kategóriáit. Ezek átlagai arányaiban követik az összes médiahasználatét, azzal a különbséggel, hogy politikai-közéleti témában sokkal nagyobb az újságolvasás aránya (6. táblázat).

6. táblázat

Politikai-közéleti médiahasználati típusok megoszlása az EU geopolitikai régiói szerint

	Politikai-közéleti médiából csak tévét néz	Többféle politikai-közéleti média, főleg tévét néz	Többféle politikai-közéleti média, főleg újságot olvas	Többféle politikai-közéleti média, főleg rádiót hallgat	Összesen
Angolszász- EU	15,8%	35,3%	18,4%	30,4%	100,0%
Észak-EU	7,3%	39,4%	27,2%	26,1%	100,0%
Nyugat-EU	11,0%	32,8%	24,7%	31,5%	100,0%
Dél-EU	30,0%	31,8%	17,9%	20,3%	100,0%
Kelet-EU	15,6%	30,2%	20,4%	33,8%	100,0%
Összesen	17,2%	32,8%	21,5%	28,4%	100,0%

Az *internethasználati* változó egy ötfokú ordinális mérési szintű változó: nem használja az internetet, ritkán, havonta, hetente és naponta gyakorisági szintekkel. Ezt később dichotomizáltuk, és összevetettük az elterjedtségi adatokkal. Internethasználat tekintetében 2002-ben legfejlettebbek voltak az észak-európaiak, az angolszász és a nyugat-európai országok kérdezettjeinek több mint a fele, a dél-európaiak egyharmada, a kelet-európaiaknak a negyede internetezett (7. táblázat).

7. táblázat

Az internethasználat gyakorisága az EU geopolitikai régiói szerint

	Nem használ	Ritkán	Havonta	Hetente	Naponta	Összesen
Angolszász-EU	45,4%	2,4%	8,5%	23,6%	20,1%	100,0%
Észak-EU	28,3%	3,8%	10,6%	25,7%	31,6%	100,0%
Nyugat-EU	41,0%	3,8%	9,2%	23,2%	22,8%	100,0%
Dél-EU	69,1%	2,2%	6,0%	11,5%	11,3%	100,0%
Kelet-EU	74,8%	2,3%	5,3%	9,7%	7,9%	100,0%
Összesen	59,4%	2,5%	7,1%	15,9%	15,1%	100,0%

Politikai attitűd

A politikai nézet megállapításához egy 8 itemből álló attitűdlistát használtunk, mindegyik kérdésre ötfokozatú skálán lehetett válaszolni, amely az adott társadalmpolitikai kérdéssel kapcsolatos egyetértés erősségét mérte (P. melléklet).

Ebből főkomponens-elemzéssel létrehoztuk a politikai nézetek négyosztatú mezőjét. A különböző faktorokba különböző súlyokkal kerültek bele az egyes kérdések, így az egyes faktorra a szociális igazságosság és a szakszervezetek, a kettes faktorra a törvények és a tudomány tisztelete, a hármas faktorra a piaci liberalizmus és a környezetvédelem, a négyes faktorra pedig az emberi szabadságjogok és a demokrácia védelme volt jellemző, ez alapján kapták meg a nézetek a szociáldemokrata, konzervatív, piaci liberális és szabadelvű toleráns jelzőket (8. táblázat).

8. táblázat

A politikai nézet mutatóinak komponensei és annak súlyai

KMO: 0,589 Magyarozott százalék: 61,943	1	2	3	4
<i>Minél kevesebbet avatkozik be a kormány a gazdaságba, annál jobb az országnak.</i>	-,079	-,048	-,769	-,002
<i>A kormánynak lépéseket kell tennie a jövedelemkülönbségek csökkentése érdekében.</i>	-,505	-,002	-,082	-,053
<i>Az alkalmazottaknak szükségük van erős szakszervezetekre bér- és munkakörülményeik védelmének biztosítására.</i>	-,470	-,004	-,084	-,106
<i>Hagyni kell, hogy a melegek és leszbikusok szabadon éljék az életüket, úgy, ahogy akarják.</i>	-,071	-,189	-,131	-,781
<i>A törvényeket minden körülmények között be kell tartani.</i>	-,068	-,600	-,036	-,036
<i>A demokráciát fenyegető politikai pártokat be kell tiltani.</i>	-,113	-,329	-,252	-,541
<i>A gazdasági növekedés mindig környezetkárosítással jár.</i>	-,419	-,095	-,471	-,102
<i>A modern tudomány képes megoldani a környezeti problémákat.</i>	-,050	-,516	-,076	-,148

Az eredmények geopolitikai átlagaiból az is kiderült, hogy az angolszász országok meglehetősen apolitikusak, de a nyugat-európai országokhoz hasonlóan az átlagos politikai orientációjuk inkább szabadelvű, toleráns. Az északiaknál emellett erős a szociáldemokrata nézet, a délieknél a szociáldemokrata és a konzervatív, a keletiekénél pedig leginkább a konzervatív nézet a kontinens többi részéhez képest, és mindegyik faktor átlagában szignifikáns különbség van a régiók között (9. táblázat).

9. táblázat

A politikai nézetek mutatóinak átlagai az EU geopolitikai régiói szerint

	1 Politikai nézet: szociál- demokrata	2 Politikai nézet: konzervatív	3 Politikai nézet: piaci, liberális	4 Politikai nézet: szabadelvű, toleráns
Angolszász-EU	-0,309	-0,280	-0,113	-0,093
Észak-EU	-0,161	-0,174	-0,274	0,109
Nyugat-EU	-0,077	-0,277	0,055	0,175
Dél-EU	0,284	0,376	0,048	0,004
Kelet-EU	0,095	0,542	-0,049	-0,517

A *politikai orientációt* a kérdőívben politikai bal-jobb skála méri. Az eredeti *bal-jobb* skála önbesorolós alapon 0-tól 10-ig mutatta a lakosság orientációját, amelyet 1-től 5-ig tartó skálára redukáltunk. Ebből elsőként az derült ki, hogy az angolszász parlamentarizmus működésének legendás technikai ismérve, a „középre húzás” nem csak mítosz. A többi kategória országai ennél jóval megosztottabbak a politikai skálán, és míg nyugaton és délen többen sorolják magukat baloldalinak, északon és keleten 2002-ben a jobboldaliak voltak többen (10. táblázat).

10. táblázat

A politikai bal-jobb skála szintjeinek megoszlása az EU geopolitikai régiói szerint

	1 (bal)	2	3	4	5 (jobb)	Összesen
Angolszász-EU	5,5%	19,9%	46,0%	20,9%	7,8%	100,0%
Észak-EU	10,9%	21,8%	26,2%	24,9%	16,1%	100,0%
Nyugat-EU	13,7%	26,7%	32,8%	17,4%	9,4%	100,0%
Dél-EU	14,6%	25,7%	30,2%	18,6%	11,0%	100,0%
Kelet-EU	12,9%	18,3%	35,1%	15,5%	18,1%	100,0%
Összesen	12,5%	24,1%	34,0%	18,3%	11,1%	100,0%

Mind a nézetek, mind az orientáció szignifikáns kapcsolatban van a geopolitikai régiókkal, ezért a hatásukat a későbbiekben egy egységes modellben is elemezni fogjuk.

A GLOBALIZÁCIÓ MEGÍTÉLÉSÉT BEFOLYÁSOLÓ TÁRSADALMI TÉNYEZŐK

Ahhoz, hogy a latens változóktól mentesen vizsgálhassuk a globalizmussal kapcsolatos attitűdöt, sorra vettük a szóba jöhető társadalmi háttérváltozókat, a *gender*, a *kor*, a *foglalkozás*, az *iskolai végzettség*, a *településtípus*, a *jövedelem*, a *(kombinált) közérzet*, valamint az *(általános) elégedettség* változóinak hatását egyenként megnéztük (11. táblázat).

11. táblázat

Háttérváltozók kapcsolatának erőssége a globalizációs attitűdöt jellemző mutatóval

		F	Sig.
1	Foglalkozás (Fog12)	98,348	0,000
2	Iskolai végzettség (Isk)	92,293	0,000
3	Jövedelem (Jov)	87,264	0,000
4	Településtípus (Teltip)	65,663	0,000
5	Közérzet (Kozerzet)	25,617	0,000
6	Elégedettség (Eleg5)	13,897	0,000
7	Nem (Gender)	6,801	0,009
8	Korcsoport (Kor)	4,392	0,000

A páronkénti varianciaanalízis szerint a politikai globalizáció megítélésére erős pozitív hatással volt az, hogy valaki szellemi foglalkozású, magasabb iskolai végzettségű, jobb jövedelmi helyzetben van, valamint, hogy nagyobb lélekszámú településen lakik.

A globalizmus iránti attitűd szintén összefüggést mutatott még az anyagi közérzet és az általános elégedettség mutatóival, ami nem meglepő, mert néha még a valós jövedelmi viszonyoknál is erősebben befolyásolhatja a világ megítélését a szubjektív közérzet és elégedettség (X. melléklet).

Megnéztük a *gender* és a *kor* szerinti differenciálódást is, és azt találtuk, hogy ezeknek a változóknak a hatása a globalizáció megítélésére elhanyagolható.

Ezután varianciaanalízissel létrehoztuk a hat szignifikáns hatást elérő változó reziduálisát, ezt „tisztított globalizációs indikátor”-nak neveztük. (Miatán úgy ítéltük meg, hogy a foglalkozás nem független az iskolai végzettségtől, a jövedelem pedig a közérzettől, a hat egyedi változón kívül ezeket párban is szerepeltettük a modellben.) Az eredmény szerint az összes változó és a páronkénti kölcsönhatások együttesen a globalizmusskála 2,1%-át magyarázta. Végül ezt a szociodemográfiai hatásoktól mentes globalizációsattitűd-skálát vizsgáltuk a független változóinkkal egy sokváltozós ANOVA-modellben.

A modell a szociodemográfiai hatásoktól mentes globalizációsattitűd-skála értékének 5,4%-át magyarázta, és kiderült, hogy a globalizmus megítélésére legerősebben a geopolitikai meghatározottság van befolyásoló hatással, azaz a történelmi, kulturális, demokratikus tradíciók és földrajzi adottságok. Ugyancsak szignifikáns a politikai orientáció és a médiahasználat, nem szignifikáns viszont az internethasználat és a közéleti-politikai médiahasználat. Ez azt jelenti, hogy európai szinten a médiahasználat egészének mennyisége jobban meghatározza a globalizmus attitűdjét, mint a közéleti-politikai médiahasználat mennyisége.

ge. Ez az eredmény igazolni látszik azt a Gerbner-tételt, hogy az attitűdöket (még a politikai attitűdöt is) erősebben befolyásolják a szórakoztató műsorokból, sorozatokból kapott minták, mint maga az ilyen tárgyú kommunikáció (12. táblázat).

12. táblázat

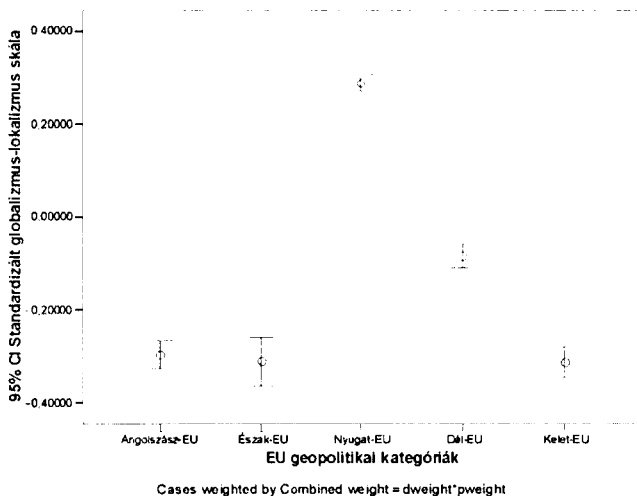
Főbb tényezők együttes kapcsolatának erőssége a globalizációs attitűdöt jellemző tisztított változóval

		F	Sig.
1	Geopolitikai régió (gpolcu)	160,874	0,000
2	Bal-jobb skála (baljobb5)	25,672	0,000
3	Általános médiahasználat (medhasz)	3,110	0,025
4	Intenethasználat (netuser1)	2,107	0,147
5	Politikai médiahasználat (medhaszp)	0,763	0,515

Ezután megmértük a politikai nézetek faktorainak hatását is egy regressziós modellben. A modell 2,2%-ot magyarázott, és kiderült, hogy mind a négy faktor szignifikáns hatást gyakorol a globalizmusskálára (F = 66,883).

A geopolitikai megosztottság jelentősége

Az EU legrégebbi nyugat-európai országainak lakói számítanak a politikai globalizáció legnagyobb híveinek (0,288-es átlag), rajtuk kívül Európa többi része Spanyolország kivételével az integrációs folyamatot az átlagnál kevésbé támogató országokból áll. A többi déli országgal együttvéve azonban ez a csoport egy kicsit kevésbé (-0,083), viszont az írek és a britek (-0,296), Észak- (-0,310), valamint Kelet-Európa (-0,312) beállítottsága Nyugathoz képest jellemzően antiglobalistának nevezhető (2. ábra). Ez utóbbi három országcsoport attitűdjeik átlaga között nem találtunk kimutatható eltérést, ezért erre egy gondolat erejéig később még visszatérünk, amit az is indokol, hogy mint tanulmányunk elején a globalizmus megítélésének jellegzetességével kapcsolatos állítások között kifejtettük, egyes vélekedések szerint a globalizmus/antiglobalizmus Kelet-Európában jellemzően különbözik a régebbi tagállamoktól. Ennek okai között a politikai nézetek eltérő megosztását sejtjük.

2. ábra

A globalizációs indikátor átlaga az EU geopolitikai régiói szerint

A média befolyásoló szerepe

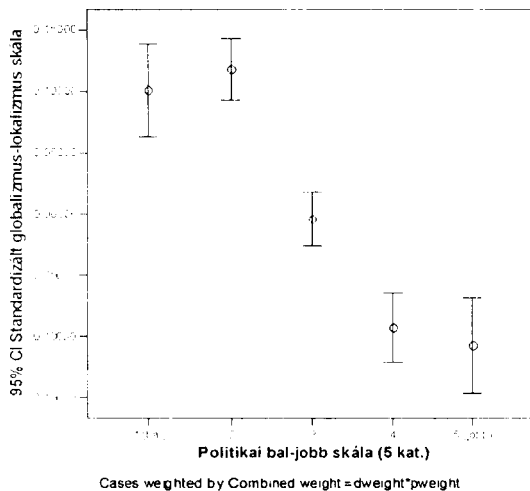
Az eredményekből azt láttuk, hogy az egyes médiumok használatai önmagukban nem magyarázzák, hogy ki hogyan gondolkodik a politikai globalizációról. Annyi elmondható, hogy aki többféle médiát használ, és ezek közül a legtöbbet újságot olvas, az inkább globalizációpárti (0,119-es átlag), aki a többféle média mellett a legtöbb időt rádiózással vagy tévézéssel tölti, inkább semlegesnek tekinthető (0,044 és $-0,005$), aki pedig csak televíziót néz, az inkább globalizációellenes ($-0,104$).

Megnéztük, hogy a közéleti-politikai médiahasználók attitűdje hogyan alakul, és kiderült, hogy a társadalmi háttérváltozók kiszűrése után a globalizáció megítélésére vizsgáltunk időpontjában európai átlagban ez a fajta médiahasználat önmagában nem gyakorolt hatást. A teljes mintában az internethasználat magyarázó ereje sem volt szignifikáns.

A politikai nézetek és a globalizáció

A médiahasználatnál jobban magyarázza a globalizmus megítélését az egyéni politikai orientáció (3. ábra). Az ötkategóriás bal-jobb skálán elhelyezkedő csoportok attitűdje világosnak tűnik (azon túl, hogy a csoporthoz tartozás jelentős hatással bír a globális politikai integráció megítélésére): a baloldaliak európai viszonylatban inkább globalizációpártiak

(az 1-es és 2-es kategóriában 0,101-es és 0,118-es átlag), a hagyományos felosztásban centrumban lévők leginkább semlegesek ($-0,004$), míg a jobboldaliak (4-es és 5-ös kategória) általában globalizációellenesek ($-0,093$ és $-0,107$).

3. ábra

A globalizációs indikátor átlaga a politikai bal-jobb orientáció szerint

A négyosztatú politikai mező vizsgálata azt mutatta, hogy a legerősebb a „szabadelvű toleráns” faktor egyenes arányossága a globalizmusattitűddel, vagyis minél inkább szabadelvű, toleráns a kérdezett, annál inkább hajlik az európai, nemzetközi döntési szintek elfogadására (St. Regr. Beta = 12,7%). Ugyancsak a politikai globalizáció iránti szimpátiát erősíti, ha valaki szociáldemokrata vagy piaci liberális, és a négy közül egyedül a konzervatív nézeteket vallók preferálják, hogy inkább nemzeti vagy helyi szinteken születessenek a döntések.

A MÉDIAHASZNÁLAT SAJÁTÓSÁGAI A GLOBALIZÁCIÓ MEGÍTÉLÉSÉBEN

A politikai-közéleti médiahasználat jellemzői

Mivel a sajtószabadság és a média demokratikus hagyományai Kelet-Európában rövidebb múltra tekintenek vissza, ezekben az új EU-tagországokban speciális szerepe lehet a politikai attitűdök kialakulásában a médiának. Ezért megvizsgáltuk, hogy esetleg a kelet-európai társadalmak polgáira jellemző politikai-közéleti médiahasználat hatással van-e ezen országok polgárainak globalizációs indikátorára (zreglok).

A globalizáció megítélésére kifejtett hatások erősségének vizsgálatánál végül azt találtuk, hogy a kelet-európai országokban sem befolyásolja a globális politikai attitűdöt az olvasott, látott, hallgatott közéleti-politikai tartalom mennyisége, tehát ebben nem találtunk lényeges eltérést a többi európai országhoz képest. Ebből arra következtetünk, hogy ezek a médiatartalmak némileg középre húzzák használóikat: aki többféle politikai-közéleti médiát használ, annak attitűdje kiegyensúlyozottabb, az átlag körül található.

Az internet szerepe

Miután láttuk, hogy a teljes mintában nincs összefüggés az internet használata és a globalizáció megítélése között, de mivel az egyes országok között lényeges eltérés található az internetpenetráció szintjében, célszerűnek tűnt egyes nagyobb internetelaterjedtségű (30%-nál több előfizetőjű) országok almintái között megnézni, hogy ott esetleg találjuk-e valamilyen szerepét az internethasználatnak a globalizmus megítélésére (13. táblázat).

13. táblázat

Internetelaterjedtség az egyes országokban (OECD, 2002)

	Internet-előfizetők aránya (1–10)		Internet-előfizetők aránya (11–19)
Portugália	49,8	Írország	18,8
Dánia	48,0	Belgium	16,4
Hollandia	39,5	Franciaország	15,0
Svédország	35,7	Olaszország	15,0
Finnország	28,8	Spanyolország	9,7
Ausztria	27,7	Cseh Köztársaság	4,9
Szlovénia	25,0	Magyarország	4,4
Nagy-Britannia	24,4	Lengyelország	4,2
Németország	23,4	Görögország	3,6
Luxemburg	20,6	OECD-átlag	20,7

Portugália, Dánia, Hollandia és Svédország közös almintájában azt találtuk, hogy az internethasználat intenzitásának növekedése nem visz el sem globalizációpárti, sem glo-

balizációellenes irányba. Összességében a médiahasználat és a globalizmus megítélésének viszonyáról elmondható, hogy aki sokféle médiát használ, és sokat használja azokat, tehát tágabb kommunikációs térben mozog, az inkább annak az álláspontnak lesz híve, hogy a döntések egy tágabb európai vagy globális körben szülessenek.

ÖSSZEFOGLALÁS

Elemzésünk létrejöttének sarokköve az az értékszociológiai felmérés és a belőle készült szabad hozzáférésű adatbázis, amit a vizsgálatunkhoz használtunk. Az akadémiai és a transznacionális gazdasági és közpolitikai szervezetek által koordinált nemzetközi szintű kutatások teszik lehetővé, hogy a tudományos célú és a társadalompolitikai irányzatok képviselői a civil társadalom fejlődését a politikai globalizáción túl a kulturális globalizáció, a gazdasági globalizáció vagy a technológiai globalizáció szegmenseiben vizsgálhassák, ezért az ezzel foglalkozó szociológusoknak nagy szüksége van ilyen és ehhez hasonló kutatások lefolytatására, méghozzá úgy, hogy a változások nyomon követését idősoros adatokon is vizsgálni lehessen.

Kutatásunkból a tervben megfogalmazott fő kérdésköreinkre választ kaptunk. Kiderült, hogy a különböző európai országok polgárai között a döntéshozatali szinteket illetően a legnagyobb egyetértés a kamatok döntési szintjében van, és ezt a kérdést a megkérdezettek inkább közös európai (globális) szinten szeretnék eldönteni. Ugyancsak erős a konszenzus a mezőgazdaságot érintő ügyekben, csak éppen ellenkező előjellel, ebben a nemzeti (lokális) döntési szint felé hajlik a megkérdezettek többsége.

A konszenzus kérdésében harmadik helyen a fejlődő országok megsegítésének szintje áll, ezután a szociális ellátórendszerekkel, a bevándorlási és menekültügyekkel, majd a katonai védelemmel kapcsolatos kérdések jönnek. A legkisebb egyetértést a bűnüldözés és a környezetvédelem törvénykezéseivel kapcsolatos lokális-globális kérdésben találtuk, egyúttal elmondható, hogy a szociális ellátórendszer kérdését leszámítva ez utóbbi hat ügyből ötben az átlag inkább az európai, mint a nemzeti döntéshozatalt támogatná. A döntéshozatali szintek megítélésének vizsgálatakor megfigyelhettük, hogy az EU motorja alapvetően Nyugat-Európa, a kontinens többi része jellemzően inkább globalizációellenes.

Igazolódott feltételezésünk, hogy a globalizáció megítélése jelentősen függ az egyének politikai nézetétől és politikai orientációjától. Kiderült, hogy a baloldaliak európai viszonylatban inkább globalizációpártiak, a hagyományos felosztásban centrumban lévők inkább semlegesek, míg a jobboldaliak általában globalizációellenesek. Szintén meghatározóvá vált, hogy a négyosztatú politikai mezőben ki hova sorolódik, láthatóvá vált a „szabadelvű toleránsok”, a szociáldemokrata vagy piaci liberálisok politikai globalizáció iránti szimpátiája, valamint a konzervatív nézeteket vallók lokális-nemzeti preferenciája.

A média és a globalizáció megítélése összefüggéseinek vizsgálatakor nem találtunk nyomokat a média sokat emlegetett manipulációs hatalmának igazolására, ezzel szemben azt találtuk, hogy a média hatása európai vonatkozásban meglehetősen csekély arra nézve, ki hogyan ítéli meg az említett folyamatokat, mindössze annyi derült ki, hogy a több különböző médiahasználat kismértékben globálisabb gondolkodást indukál. Kíváncsiak voltunk, hogy vajon az eltérő demokratikus hagyományok, illetve az ebből származóan eltérő politikai-közéleti médiahasználati szokások játszhatnak-e szerepet abban, hogy mely or-

szágokban hogyan alakul a globalizációs attitűd, de erre vonatkozóan nem találtunk kimutatható különbséget a volt szocialista kelet-európai országok és az EU régi tagállamai között. Az derült ki, hogy a több politikai sajtó igénybevétele demokratikus hagyományoktól függetlenül mindenütt a szélsőségesebb vélemények kialakulása ellen hat.

Megnéztük, hogy a jellemzően antiglobalistának tartott média, az internet használata kifejt-e valamilyen hatást a globalizációs attitűdre, és azt láttuk, hogy a világháló hatása ebben a kérdésben annak elterjedtségétől függetlenül sem szignifikáns. Ez azt is jelenti, hogy e tekintetben megtehetjük azt a megállapítást, hogy vizsgálati időpontunkban az intenzív internetezők körében sem alakult ki radikalizmus a globalizmus elutasítása terén. Ennek további alakulását tekintve a következő adatfelvételek elemzéseiből előljáróban érdemes megjegyezni, hogy a legismertebb internetes kereső találati listája szerint a globalizmusról jelenleg körülbelül hatvanszor annyi weboldal szól, mint amennyi az antiglobalizmusról.²²

Az internet jövőbeli szerepéről ugyanakkor megoszlanak a vélemények. Egyes megfogalmazások szerint egy mainstream kulturális elit számára az internet meghatározóbb médiává válhat, mint bármely más média. „Létezik a hírfogyasztóknak egy olyan szegmense, amelyben az online hír- és médiafogyasztás a hagyományos csatornák (a televízió, a rádió, a nyomtatott sajtó) rovására növekszik, és a televíziót is megelőzi.”²³

Ezzel kapcsolatban mi azt a megállapítást tehetjük, hogy a használati adatokat tekintve valóban létezik a médiafogyasztóknak egy köre, akiknél az internethasználat minden más médiatípust megelőz, a növekedés ütemét és határait azonban nem ismerjük. Kutatásunkból annyi kiderült, hogy 2002-ben a globalizáció megítélése szempontjából ez a szegmens még nem volt elkülöníthető.

Amint az a tapasztalatokból látszik, a participatív kommunikáció gyakorlati megvalósulása a politikai cselekvési szándékok szempontjából egyelőre jórészt csak illúzió, ami egyes helyeken vélhetően az internet alacsony elterjedtségének és használati kultúrájának is köszönhető. Más oldalról azonban megjelentek a participatív demokrácia hívei számára is optimizmusra okot adó jelek. A népszerű online enciklopédia, a Wikipédia nemcsak megpróbálkozott a globális emberi tudás összegyűjtésének és megjelenítésének participatív megvalósításával, de pár év alatt igen komoly sikereket ért el, amint azt a világszerte közreműködő több millió önkéntes szerkesztő aktivitása és az öntevékeny kollektíva ellen fellépni szándékozó antiliberális szervezetek hevülete (a kínai kormány, amerikai vallási fanatikusok stb.) is mutatja.²⁴

Ahogy bevezetőnkben utaltunk rá, az emberiség ökológiai szinten komoly kihívás előtt áll. A kritikai véleményt is megjelenítő globális média közvetítette események azonban hozzájárulhatnak, hogy az emberi civilizáció, a fejlett világnak az a része, amely cselekvési helyzetben van, felismerje a problémák súlyosságát, és minimalizálja a filmvásznakon megjelenő katasztrófák bekövetkezésének valószínűségét, alkalomadtán pedig további univerzális alkotásokkal ők maguk hívják fel az őket követő generációk figyelmét a fenyegető problémákra. Az pedig, ahogy eddig, ezután is a széles tömegeket megszólító nyilvánosság feladata lesz, hogy teret adjon ezeknek a véleményeknek.

Azt természetesen mi sem tudhatjuk, hogy mit hoz a jövő, kialakulnak-e olyan gigantikus ellentmondások az emberiség életében, amelyek a liberalizmus keretében ne lennének megoldhatók. Ahogy Fukuyama, Himmelfarb vagy Vajda, jóslatokra mi sem alapozunk.²⁵ Azonban a rendszerváltás óta eltelt szűk két évtized tapasztalataiból kiindulva már jól látható, hogy a kelet-európai volt szocialista országok számára a liberális demokráciának nincs alternatívája, és a világnak ezen a részén még a kulturális akadályok sem olyan nehezen áthidalhatók, mint máshol. Nem látjuk okát, hogy a liberális demokrácia keretein belül a társadalmi kisebbségek kü-

lönböző csoportjaiból miért ne jöhetnének létre azok a civil szervezetek, amelyek szélesebb társadalmi nyilvánosság előtt is bátran vállalhatják és kifejtethetik nézeteiket, a megfelelő színtereken pedig érvényesíthetik alapvető jogaikat és érdekeiket, csakúgy, mint ahogy azt a hasonló mozgalmak a nyugati világban teszik immár évtizedek óta. Ez azért is különösen fontos, mert a civil társadalom különböző formáinak kutatása a jövő társadalompolitikai és közszociológiai feladatainak vélhetően egy jelentős részét képezi majd.

Ha a világnak ebben a történelem viharától oly sokszor sújtott kis szeletében, Kelet-Európában az egymás iránti tolerancia és a kulturális sokszínűség egyetemes értékei végül meghonosodnak, az utolsó akadály is lehull egy virágzó és konfliktusoktól mentes társadalmi környezet végső megszilárdulása előtt, és sok száz évnyi hányattatás után Magyarország is végre révbe ér. És ha így lesz, akkor a történelem vége valójában egyáltalán nem lesz szomorú esemény.

JEGYZETEK

¹ Lásd például a 2007. július 7-i „Live Earth” eseményt [<http://www.liveearth.org>].

² Ezen állítás érvényességén a szerző tizenöt évvel későbbi megállapítása szerint az sem változtat, hogy névlegesen melyik civilizáció a legerősebb, lásd <http://index.hu/politika/kulfold/fuku070621>.

³ Itt látható néhány a különböző fogalmak közül, amelyeket ma már mind a globalizáció alá sorolnak: kiterjedő gazdasági egymásrautaltság, növekedő kulturális befolyás, az információtechnológia gyors fejlődése, újszerű kormányzás, valamint geopolitikai kihívások, ráadásul például globalizációnak szokták hívni a különböző országokban folyó internacionalizációt is, amely fogalom pedig tartalmilag mást jelöl.

⁴ A legelterjedtebb trendek: ipari, pénzügyi, gazdasági, politikai, információs, technológiai, kulturális, ökológiai, társadalmi stb. Ezek közül a későbbiekben többet is megvizsgálunk.

⁵ A diszkurzív keretekről lásd Győri–Dessewffy (2007).

⁶ Lásd Friedman (2006).

⁷ Erre nagyszerű mintát mutat a többek között a Wikipédia enciklopédiát is kiadó Wikimédia Alapítvány éves rendszeres nemzetközi tisztújítása, amelyen a világ bármely pontján és bármely nyelven dolgozó bejegyzett szerkesztő leadhatja szavazatát. A legutóbbi szavazásról bővebben lásd http://meta.wikimedia.org/wiki/Board_elections/2007/en.

⁸ A lehetséges elnevezésekről lásd Váncsa István cikkét: <http://www.es.hu/pd/display.asp?channel=CIMOLDAL0724>, illetve az arra reagáló Vida Viktor olvasói levelét: <http://www.es.hu/pd/display.asp?channel=VISSZHANG0725&article=2007-0624-2010-17WHEV>.

⁹ A 2007. júniusi rostocki megmozdulásokkal kapcsolatban szóba került csoportosulásokról és a főbb gondolati körökről lásd Bodoky Tamás cikkét: (<http://index.hu/politika/kulfold/g8anti0606/>).

¹⁰ Erről lásd az *Indymedia* vonatkozó cikkeit (<http://hungary.indymedia.org>).

¹¹ Bővebben lásd Bayer József (<http://www.freeweb.hu/eszmelet/55/bayer55.html>) vagy Tamás Gáspár Miklós (<http://www.es.hu/pd/display.asp?channel=PUBLICISZTIKA0640&article=2006-1008-2109-08NTPY>) írásait, melyekből egyúttal az is kiderül, hogy a radikális antiglobalista szélsőjobb speciálisan a volt szocialista országokra jellemző jelenség.

¹² Lásd Inglehart és Klingemann (1999).

¹³ Bővebben lásd Konrád (2004).

¹⁴ Lásd Nyíró és Léderer (<http://www.stop.hu/articles/article.php?id=140982>).

¹⁵ Bővebben lásd Szekfű (2007).

¹⁶ Lásd Gerbner (2000).

¹⁷ Bővebben lásd Horányi (2007).

¹⁸ Lásd Terestyéni (2002).

¹⁹ Bővebben lásd Dessewffy – Fábíán – Z. Karvalics (2005).

²⁰ Lásd Csepeli (2006).

- ²¹ Forrás: Weighting ESS Data (<http://ess.nsd.uib.no/in dex.jsp?year=2003&country=&module=documentation>).
- ²² Googleflight.com: a globalista-antiglobalista párharc eredménye 2007. július 14-én 1 650 000–26 000: (http://www.googleflight.com/index.php?lang=en_GB&word1=globalism&word2=antiglobalism).
- ²³ Lásd Bodoky Tamás: „Nincs tévém, nem olvasok papírújságot”. *Médiakutató*, 2007. nyár.
- ²⁴ Lásd Adams, Tim: For your information. *The Observer*, 2007. július 1.
- ²⁵ Lásd Vajda (1992).

IRODALOM

- Artner Annamária (2006): *Globalizáció alulnézetben – elnyomott csoportok, lázadó mozgalmak*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Bayer József (2002): Globális média, globális kultúra. *Magyar Tudomány*, 2002/6, Budapest.
- Bauman, Zygmunt (2002): *Globalizáció*. Budapest, Szukits Könyvkiadó.
- Chomsky, Noam (2005): *Titkok, hazugságok, demokrácia*. Budapest, Varázsládika Kiadó.
- Csepeli György (2006): Internet a térben – a tér az internetben. In: *Tér, társadalom, kultúra*. Szeged, Csongrád Megyei Közművelődési Tanácsadó Központ.
- Dessewffy Tibor – Fábíán Zoltán – Z. Karvalics László (2005): *Internet.hu – A magyar társadalom digitális gyorsfényképe*. Budapest, Gondolat–Infonia.
- Friedman, Thomas (2006): *És mégis lapos a Föld*. Budapest, HVG Kiadói Rt.
- Fukuyama, Francis (1994 [1992]): *A történelem vége és az utolsó ember*. Fordította Somogyi P. L. Budapest, Európa.
- Gerbner, George (2000): *A média rejtett üzenete*. Budapest, Osiris – MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.
- György Péter (2007): *A hely szelleme*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Györi Gábor – Dessewffy Tibor (2007): *Hétköznapi globalizáció*. Budapest, Demos.
- Heller Mária (2001): Új kommunikációs helyzetek és szükségletek: a hierarchikus nyilvánosságok kialakulása. In: *Mobil információs társadalom*. Budapest, MTA Filozófiai Kutatóintézete.
- Inglehart, Ronald – Klingemann, Hans-Dieter (1999): Genes, Culture, Democracy, and Happiness. In R. J. Rummel (ed.) (2006): *World Values Survey*.
- Horányi Özséb (2007): *A kommunikáció mint participáció*. Budapest, AKTI–Typotex.
- Keane, John (2004): Globális civil társadalom? In Laik Eszter (szerk.) (2004): *Globális civil társadalom*. Budapest, Typotex.
- Konrád György (2004): Út a föld alól a kiállítóterembe. In: *Szamizdat – Alternatív kultúrák Kelet- és Közép-Európában 1956–1989*. Budapest, Stencil Kiadó – Európai Kulturális Alapítvány.
- Pintér Róbert (2001): Információs társadalom: utópia vagy valóság? In: Buda Béla – Sárközy Erika (szerk.) (2001): *Közéleti kommunikáció*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Pokol Béla (2005): *Globális uralmi rend*. Budapest, Kairosz Kiadó.
- Szabó Máté (2004): *Globalizáció, regionalizmus, civil társadalom*. Budapest, Századvég Kiadó.
- Szakadát István (2001): A digitális kultúra és világháló mint alternatív nyilvánosság. In: Buda Béla – Sárközy Erika (szerk.) (2001): *Közéleti kommunikáció*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Szekfü András (2007): *Kommunikáció, nyilvánosság, esélyegyenlőség Magyarországon*. Budapest, Gondolat – MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.
- Terestyáni Tamás (2002): A magyarországi nyelvi-kommunikációs kultúra állapota és az információs társadalom. In: *A tudás társadalma. II. Információs társadalom könyvek. 5*. Budapest, Stratégiakutató Intézet.
- Tomlison, John (1999): *Globalisation and Culture*. Cambridge, Polity.
- Vajda Mihály (1992 [1990]): A világtörténelem vége avagy a posztmodern kezdete? In: *A történelem vége? – Közép-Európa 1989*. Budapest, Századvég. Eredeti megjelenés: *Világosság*, 1990. 2–3.
- A tanulmányban szereplő internetes hivatkozások elérési időpontja: 2007. július 14.

MELLÉKLETEK

G. melléklet

	<i>Környezetvédelem</i>	<i>Bűnüldözés</i>	<i>Mezőgazdaság</i>	<i>Katonai védelem</i>	<i>Szociális ellátórendszer</i>	<i>Fejlesztő országok támogatása</i>	<i>Bevándorlási és menekültügyek</i>	<i>Kamatlábak</i>	Standardizált globalizmus-lokalmazmus skála átlaga
Ausztria	3,04	3,46	2,21	2,47	2,49	3,43	2,81	2,70	,005
Belgium	3,17	3,51	2,73	3,13	2,46	3,41	3,11	2,87	,430
Cseh Köztársaság	2,81	3,55	2,30	3,13	2,11	3,52	2,97	2,22	,002
Németország	3,37	3,63	2,52	3,10	2,42	3,45	2,77	2,72	,282
Dánia	3,01	3,25	2,58	2,92	2,02	2,87	2,62	2,64	-,208
Spanyolország	3,12	3,41	2,44	2,80	2,52	3,42	3,14	2,76	,235
Finnország	2,99	3,40	2,12	2,43	2,08	3,03	2,37	2,53	-,434
Franciaország	2,90	3,43	2,69	2,92	2,48	3,54	3,13	2,78	,287
Nagy-Britannia	3,04	2,86	2,35	2,90	2,05	3,32	2,78	2,25	-,269
Görögország	3,00	3,07	2,26	2,44	2,33	3,39	2,96	2,64	-,153
Magyarország	2,65	2,94	2,20	2,93	2,06	3,36	2,71	2,34	-,367
Írország	2,44	2,46	2,24	2,39	2,01	2,99	2,65	2,43	-,748
Olaszország	2,21	2,84	2,18	2,94	2,03	3,50	2,89	2,90	-,249
Luxemburg	3,21	3,51	2,78	3,14	2,53	3,44	3,02	2,58	,338
Hollandia	3,40	3,52	2,76	3,11	2,29	3,36	3,07	2,86	,371
Lengyelország	2,30	2,91	2,20	2,72	1,80	3,42	3,23	2,34	-,389
Portugália	2,91	3,10	2,28	2,53	2,32	3,33	3,11	2,50	-,182
Svédország	3,21	3,35	2,28	2,55	2,38	2,84	2,50	2,47	-,292
Szlovénia	2,78	3,08	2,39	2,83	2,35	3,29	2,88	2,54	-,091
Összesen	2,91	3,24	2,41	2,90	2,25	3,41	2,93	2,63	,000

P. melléklet

	<i>Minél kevesebbet avatkozik be a kormány a gazdaságba, annál jobb az országnak.</i>	<i>A kormánynak lépéseket kell tennie a jövedelemkülönbségek csökkentése érdekében.</i>	<i>Az alkalmazottaknak szükségük van erős szakszervezetekre bér- és munkakörülményeik védelmének biztosítására.</i>	<i>Hagyni kell, hogy a melegek és leszbikusok szabadon éljék az életüket, úgy, ahogy akarják.</i>	<i>A törvényeket minden körülmények között be kell tartani.</i>	<i>A demokráciát fenyegető politikai pártokat be kell tiltani.</i>	<i>A gazdasági növekedés mindig környezetkárosítással jár.</i>	<i>A modern tudomány képes megoldani a környezeti problémákat.</i>
Ausztria	3,18	3,74	3,83	3,97	3,80	4,05	3,08	2,75
Belgium	2,72	3,69	3,75	4,14	3,82	3,78	3,03	3,35
Cseh Köztársaság	3,03	3,24	3,83	3,72	4,30	3,84	2,99	2,63
Németország	3,29	3,30	3,61	3,96	3,71	4,04	3,07	2,85
Dánia	2,68	2,99	3,74	4,31	3,91	3,75	2,73	2,34
Spanyolország	2,73	4,01	3,99	4,09	3,67	4,08	3,49	3,29
Finnország	2,66	3,98	4,09	3,69	4,12	3,82	3,26	3,39
Franciaország	2,67	4,14	4,09	4,21	3,63	3,52	3,43	3,36
Nagy-Britannia	2,89	3,49	3,64	3,84	3,80	3,55	2,92	2,88
Görögország	2,92	4,31	4,30	3,42	4,16	4,02	3,39	3,76
Magyarország	2,68	4,14	4,18	3,25	4,50	3,88	3,00	3,20
Írország	2,72	3,81	3,88	4,05	3,92	3,73	2,85	2,88
Olaszország	2,91	4,01	3,88	3,89	4,38	3,95	3,43	4,09
Luxemburg	2,57	3,58	4,00	4,17	3,99	3,94	3,30	3,22
Hollandia	2,55	3,38	3,76	4,27	3,41	3,71	2,78	3,04
Lengyelország	2,76	3,95	4,05	3,17	4,33	3,67	3,32	4,06
Portugália	2,67	4,33	4,02	3,88	3,71	3,76	3,61	3,53
Svédország	2,75	3,67	3,91	4,01	3,81	3,56	2,78	2,97
Szlovénia	3,39	4,11	4,13	3,36	3,90	3,37	3,15	2,79
Összesen	2,89	3,76	3,86	3,90	3,90	3,81	3,20	3,29

X. melléklet

		Standardizált globalizmus- lokalizmus skála átlaga
Foglalkozás	Szellemi fogl.	,061
	Fizikai fogl.	-,070
Legmagasabb iskolai végzettség	Legfeljebb alapfokú isk.	-,194
	Szaktunaképző	-,096
	Középfokú isk.	,040
	Felsőfokú isk.	,135
Jövedelemkategóriák	Alsó jöv.	-,322
	Alsó-közép jöv.	-,076
	Felső-közép jöv.	,065
	Felső jöv.	,035
Településtípus	Nagyváros és agglomerációja	,112
	Egyéb város	-,038
	Község, tanya	-,054
Anyagi közérzet	Kiváló közérzet	,030
	Stabil közérzet	-,062
	Bizonytalan közérzet, van háttér	-,025
	Bizonytalan közérzet, nincs háttér	-,050
	Rossz közérzet	-,190
Általános elégedettség	1	-,078
	2	-,021
	3	-,037
	4	,050
	5	,043

KOMMUNIKÁCIÓS KULTÚRA

A HOLOKAUSZT KOMMUNIKÁCIÓJÁRÓL*

ELŐSZÓ

A most következő három írás mind ugyanarról szól: arról tudniillik, hogy nagyon nehéz a soáról beszélni. Hogy sokszor nem is vagyunk képesek megbirkózni a feladattal. Az emberiség történetén végigtekintve számtalan genocídiummal találkozhatunk. S genocídiumról beszélni egy olyan világban, amelyben a tízparancsolat közül a hatodik, a „ne ölj!”, már nem csak a „saját fajtánkbéliekre” vonatkozik (s ez nem régóta van így, még a mi európai kultúránkban sem), igen nehéz. Különösen akkor, ha nem egyértelmű, hogy elhatárolhatjuk magunkat a gyilkosoktól, ha tulajdonképpen azok is – lévén ők is európaiak – közülünk valók. S amúgy is! Mit is jelent az, hogy fajtánkbeli, meg hogy közülünk való? Hol húzódnak saját csoportunk határai? Mert ha igaz is, hogy ma már a „másik” csoport irtása sem *comme il faut*, arról azért mégis könnyebb beszélni. Különösen akkor, ha a gyilkosság nem a közelünkben, hanem egy valamiképp idegen világban történik. De a soá nem ilyen. Az itt történt, közöttünk. S hogy kiket pusztítottak el? Lehet, sokan nem vállalják a közösséget a megsemmisített hatmillióval, de azt azért itt, ezekben az európai országokban, ahol a tömeggyilkosságok megtörténtek, ma már vélhetően senki sincs, aki ki merne jelenteni, hogy egy olyan idegen faj egyedei voltak azok, akiket megöltek, akikre nem vonatkozik a hatodik parancsolat. Akkor már inkább azt tagadják, hogy ezek a gyilkosságok egyáltalán megtörténtek.

De akkor mi, akik nem tagadjuk e genocídium valóságosságát, mit kezdhünk azzal, hogy ez a tömeggyilkosság megtörtént? Hogy kiirtottunk hatmilliót azok közül, akikkel kapcsolatban az emberi nemhez való tartozás közösségét, azt, hogy a „ne ölj!” parancsa rájuk is vonatkozik, nem lehet elvitatni? S kire vonatkozik ez a többes szám? Ki az, akinek magára kell vennie e genocídium terhét? Azok, akik közvetlenül vettek részt benne, akik maguk gyilkoltak, eleve is relatíve kevesen voltak, szemben azokkal, akik közvetve voltak részesei, illetve akik így vagy úgy, kisebb vagy nagyobb mértékben asszisztáltak hozzá. Lehet, hogy akik azt állítják, ez a népiirtás nem is létezett, ezzel kerülik meg e problémát? Vagy azzal, hogy szerintük azok, akik beszélnek róla, eltúlozzák az áldozatok számát? Vagy esetleg azzal, hogy magukat az áldozatokat teszik felelőssé érte?

* A szerkesztőség ezúton mond köszönetet Vajda Júliának a holokauszt kommunikációjával foglalkozó blokk összeállításáért, a szerzőkkel való kapcsolatfelvételért és a fordítás megszervezéséért.

A most következő írások alapvetően nem róluk szólnak. A fiatalabb nemzedék(ek) terheit firtatják, azt, ahogy a megörökölt teher ma az ő mindennapi kommunikációjuk részévé válik. Ahogy ők küzdenek azzal, hogy megtörjék a hallgatást, amelynek gyökere, hogy a trauma (hogy ugyanis ez a tömeggyilkosság itt, Európában, köztünk megtörténhetett) s az általa keltett büntudat (hogy ugyanis valamilyen módon európai kultúránk a felelős érte) eddig nem bizonyult feldolgozhatónak. Ahogy individuális szinten származástól függetlenül mindannyian feltehetjük magunknak a kérdést (s ehhez vagy van bátorságunk, vagy – félve ettől – inkább azon igyekszünk, hogy elkerüljük): mi mit csináltunk volna akkor, ott, abban a helyzetben, bármelyik oldalra is állított volna bennünket sorsunk?

Gabriele Rosenthal írása azt firtatja, hogy a törtéteknek a verbális kommunikációban való meghamisítása, elhallgatása, illetve tagadása ellenére hogyan örökítődik mégis át a múlt a következő nemzedékekre, legyen szó akár holokauszt túlélők, akár tettesek családjaírói. Dan Bar-On könyvének tárgya az általa vezetett – náci tettesek leszármazottaiból álló – önszűkítő csoport tagjainak beszámolója és elemzése arról, hogy miként éltek meg szüleikkel való kapcsolatukat és azt, ahogy velük jelenről és múltból tudnak-e vagy sem kommunikálni. Lena Inowlocki írása pedig egy különösen éles, ugyanakkor meglepő angliai „ eset” kapcsán szól arról, hogy mit is jelent a tabu megtörése, kinek és milyen helyzetben „ engedtetik” ez meg, s hogy miképpen árnyalja ezt az a körülmény, hogy a kommunikáció nem a személyes térben, hanem egy internetes fórumon zajlik.

Vajda Júlia

Gabriele Rosenthal

A MÚLT ELHALLGATÁSA, ILLETVE TAGADÁSA

Párbeszéd a holokauszt túlélők és a náci bűnösök családjában¹

1992 és 1996 között egy projektet vezettem, amelynek keretében Németországban és Izraelben élő zsidó és nem zsidó családok három generációját vizsgáltuk kollégáimmal.² A vizsgálat fókuszában az állt, hogy 1945 után a család múltbeli története hogyan befolyásolja a múlt átadását a különböző országokban – Izraelben, Nyugat-Németországban és Kelet-Németországban – élő, teljesen eltérő élettörténetű családokban, hogy a múlt átadását hogyan határozza meg az, hogy az első generáció áldozat, bűnös vagy náci szimpatizáns volt-e a nemzetiszocializmus idején. Azt vizsgáltuk tehát, hogyan adják át három generáción keresztül a család történetét zsidó és nem zsidó németországi, illetve izraeli családok. Arra voltunk kíváncsiak, hogyan él együtt ma a három generáció a náci korszakbeli családi, illetve kollektív múlttal. Hogyan hat a leszármazottakra az első generáció múltja, és az, ahogyan az öregek ezt a múltat kezelik?

Azonkívül, hogy az egyes generációk tagjaival egyéni interjúkat készítettünk, 38 családi beszélgetést is folytattunk. Minden családban generációnként legalább egy emberrel narratív élettörténeti interjút készítettünk. Az egyéni interjúkat követően azért került sor családi beszélgetésekre is, hogy a családi párbeszéd dinamikáját³ vizsgálni tudjuk.

A kutatásból világosan látszik, hogy mind a túlélő családok, mind a náci bűnösök leszármazottainak, gyerekeinek és unokáinak életét, pszichés közérzetét és élettörténeti választásait messzemenőig befolyásolja a család múltja.⁴ Szociológusként biztos voltam abban, hogy a szocializáció szerepe sokkal fontosabb, mint a családi múltjáé. Ám a nyugatnémet, keletnémet és izraeli családok empirikus összehasonlítása azt bizonyította, hogy a nemzetiszocializmussal kapcsolatos családi párbeszéd inherens strukturális különbségei inkább az 1945 előtti különbsőségeknek, semmint az 1945 utáni eltérő szocializációs folyamatoknak tulajdoníthatók. Vagyis a múlt sokkal erősebb hatást gyakorol az élettörténetét elmondó interjúalany orientációs mélystruktúrájára, mint az 1945 utáni családtörténet, legyünk bár Izraelben, Nyugat-Németországban vagy a hajdani szocialista Kelet-Németországban. Következésképpen a családtörténet bizonyos, a család működésmódját és az egyes családtagokat jellemző eseményei erősebb hatást gyakorolhatnak az aktuális család dinamikára és a leszármazottak élettörténetére, mint a különféle társadalmi rendszerekben való szocializáció – még akkor is, ha a kérdéses múltbeli események sokszor jóval a vizsgált személy születése előtt történtek.

A következőkben kutatásunk egyetlen aspektusára fogok koncentrálni: melyek a hasonlóságok és a strukturális különbségek

1. a túlélők és a bűnösök családján belül folyó családi párbeszéd között,
2. a második és harmadik generációs túlélőkre, illetve a náci bűnösök gyermekeire és unokáira gyakorolt transzgenerációs hatások között.

Az elemzés két szinten zajlik: egyfelől a családi dinamika, másfelől az egyéni elbeszélte élettörténet szintjén.

CSALÁDI PÁRBESZÉD EGY NÁCI CSALÁDJÁBAN⁵

Ahhoz, hogy fogalmunk legyen egy náci bűnös családjának dinamikájáról, képzeljük el a következő szituációt:⁶ 1959-et írunk. Egy nyugat-németországi iskolában a 14 éves Ulrike Sonntag⁷ a náci Németországban történt zsidóüldözésekről tanul. Iskola után nagyon feldúltan megy haza, furdalja a kíváncsiság, hogy vajon mit csináltak a szülei abban az időben. Megpróbálja szóra bírni az apját, többet akar tudni annak harmadik birodalombeli múltjáról. Ulrike erről nem sokat tud, csupán annyit, hogy az apja, aki foglalkozását tekintve építész, a Harmadik Birodalom idején kormányzati építésügyi felügyelő volt. Ezenkívül még egy tény van, ami ebben a családban azt a gyanút támasztja alá, hogy Sonntag úr náci bűnök részese volt. 1946–47-ben, vagyis a második világháború után kilenc hónapig börtönben ült emberiségellenes vádak alapján, először Württembergben a francia megszállók alatt, majd az amerikai katonai hatóságok ítélete alapján Dachauban, a hajdani koncentrációs táborban.

A családi párbeszédben Sonntagék azt a mítoszt kreálták, hogy Ottó azért ült, mert valakivel összekeverték. És amikor a katonai hatóságok kilenc hónap múltán rájöttek, hogy összetévesztették a neveket, Ottót szabadon bocsátották. A családban Ottó a megszálló erők tévedésének áldozatává stilizálódott. Ám a levéltárak tanúsága szerint Sonntag úr eleinte kormányzati építési felügyelőként dolgozott (1942-ben előléptették), majd 1944-től kormányzati építési műszaki ellenőrként a müncheni Luftgaukommandónál (körzeti légi-erőegység).⁸ Sem ő, sem a felesége, sem egyetlen családtag nem említi azt az időt, amikor a háború alatt a müncheni körzetben szolgált.

Térjünk vissza ahhoz, amikor Ulrike beszélni akar az apjával. Megkérdezi, hogy mit tudott az akkori zsidóüldözésekről. Az apa dühbe gurul, úgy érzi, lánya igazságtalanul vádolja, és a „zsidók háborús bűnéről” kezd beszélni, nevezetesen (saját szavaival): „Az vezetett a világháborúhoz, hogy nem vettük elejét a zsidóproblémának.”⁹ Ulrike tovább faggatja apját, mire az azt mondja: „nem is tudtuk, hogy mi történik a zsidókkal”. Majd azt a megjegyzést is elejti, hogy „te is megtetted volna.”¹⁰ Ez a vád, amivel közvetve elismeri, hogy tényleg elkövetett valamit, úgy hatott Ulrikére, hogy mind a mai napig nem biztos benne, adott társadalmi helyzetben nem lenne-e fogékony a nemzetiszocialista eszményekre. Ulrike e beszélgetéstől, illetve attól kezdve, hogy az iskolában a holokausztról tanult, alvászavarban és depresszióban szenved.

Ulrike az interjú során, amikor az apjával 14 éves korában folytatott beszélgetést említi, kifejti, úgy érezte, hogy meg kell védenie az apját, s nem szabad feltennie több ilyen fenyegető kérdést. Sírva fakad, kéri, hogy tartsunk szünetet az interjúban, s kimegy a szobából. Amikor visszajön a szomszéd helyiségből, valamivel összeszedettebb, s azt mondja az interjúkészítőnek, nem tudja, hogyan reagált volna, ha akkor megtudja, hogy az apja aktívan

részt vett a zsidók megsemmisítésében. Hozzáteszi, meg tudja érteni azokat az embereket, akik egyszerűen nem tudják elhinni, hogy a szüleik aktív részesei voltak az elkövetett bűnöknek. Azt mondja, hogy ő maga soha nem merte megkérdezni az apját, hogy aktívan benne volt-e.

Ahelyett, hogy az apját faggatná a múltjáról, saját magát gyöttri azzal a kérdéssel – csakúgy, mint az öccse –, hogy vajon ő is elkövette volna-e ezeket a bűnöket. Ahelyett, hogy szembenézne azzal, hogy bizony lehetséges, hogy az apja bűnös volt, maga Ulrike és öccse is saját bűntudatuktól szenvednek. Ez a mechanizmus gyakran megfigyelhető azoknak a náci bűnösöknek a gyerekei esetében, akik nem teszik fel maguknak azt a kérdést, hogy bűnösök-e.

Ezt a mechanizmust – hogy áttolják a bűntudatot a gyermekekre és az unokákra, és őket okolják, ha kényelmetlen kérdésekkel fessegetik a múltat – világosan megfigyelhetjük az unoka, Ottó és Frieda fia gyermekének, Ulinak (született 1971-ben) az esetében is. Ma, több mint 30 évvel azután, hogy a nagynéni kérdőre vonta az apját, Uli vette át a szerepet, hogy kellemetlen és felkavaró kérdéseket tegyen fel a családban. A nagyapjával való személyes beszélgetésekben is, de főként a neki írt levelekben Uli arra keresi a választ, hogy miért volt a nagyapja Dachauban börtönben. De a nagyapa nem hajlandó válaszolni. Ehelyett náci ideológiával teli kiselőadásokat tart, s szélsőjobbos újságokból vett cikkeket küldözget Ulinak. Az egyik levelében a nagyapa azt írja, mélységesen elszomorítja Uli vádaskodása, szemére hányja beteges képzelődését, és hogy veszélybe sodorja a kettejük közti bizalmas és szeretetteljes viszonyt. E vádak hatására Ulit bűntudat kezdi gyötörni, és újból és újból felteszi magának a kérdést, hogy nem téves gyanúkat táplál-e, nem igazságtalanul vádolja-e nagyapját, s kétségbe vonja saját felfogóképességét.

Ezen a ponton szeretném az olvasót a családi párbeszéd egy másik jelenetébe beavatni. Képzelnék el a következő helyzetet:¹¹ Uli úgy dönt, hogy elmegy meglátogatni a nagyapját, s kifaggatja a saját és nagyanyja múltjáról. A beszélgetés során vehemensen győzködi a nagyapát, mondja meg, hogy bűnös-e, vagy sem. A nagyapja feldühödik, azzal vádolja unokáját, hogy náci módszereket alkalmaz, hogy Gestapo-stílusban vallatja. A nagymama továbbra is ragaszkodik a mítoszhoz, hogy a neveket keverték össze, a nagyapja pedig újra és újra kijelenti, hogy „valaki más volt; nem én voltam.” Egy idő után a nagyapa kimegy a fürdőszobába, majd visszatérve közli: „Most elmondom neki.” A nagymama nagyon ideges lesz, a nagyapa szavába vág, hogy: „Nem, ezt nem fogod megtenni.” Az éjszakát Uli a nagyszülői házban tölti, retteg. Az a rémkép gyöttri, hogy a nagyapja esetleg lelövi, mert a múltjában vájkál, és nem lojális iránta. Félelmében elbarikádozza magát a szobájában. Ezután igyekszik rávenni az apját és a nagyszüleit, hogy egyezzenek bele egy velünk készítenő családi interjúba. Többször is megállapodunk az időpontban, de az utolsó pillanatban mindig lemondják. A nagyszülők és fiuk, Eberhard félnek megnyitni a párbeszédet; ambivalensek a saját háritásukkal kapcsolatban. A nagyapa pontosan érzi, hogy unokája szenved a múlttól. Ezért egyezett bele az interjúba. De kikötötte, hogy az maximum három órát tarthat, és nem volt hajlandó egy második interjúban is részt venni. Felesége, Frieda Sonntag is minden erejével igyekezett megakadályozni, hogy a férjét másodjára is meginterjúvoljuk.

De térjünk vissza a két rekonstruált helyzethez. Az egyik 1959-ben, a másik 1996-ban jött létre, s egyértelműen megmutatnak néhány lényegi mechanizmust, amely a náci bűnösök családjában a náci időkről való párbeszédet jellemzi.

1. A nagyszülők náci múltjából *családi titkot*¹² fabrikálnak. Ebben a családban – csakúgy, mint más hasonló családokban – a nagyszülők nem pusztán hallgatnak a múlttól, mint ahogy a szakirodalom gyakran állítja, hanem kifejezetten letagadják tetteiket, miközben azért utalnak arra, hogy részt vettek a bűnökben. A tagadás és az öngazolás mellett nyomokban felbukkannak a családi múlt konkrétumai, s ezeket – gyakran tudatosan nem is érzékelve – továbbadják a leszármazottaknak. Más szóval: amikor a gyerekek és az unokák azt állítják, hogy nem tudják, mit csinált a családjuk a náci Németországban – és ez Németországban gyakori érvelés –, az nem azt jelenti, hogy tudattalanul ne ismernék a múltat. Igen gyakran van sejtésük a múlt takargatott részéről is, és az élettörténetükben „acting out” formájában gyakran meg is jelenik, azaz valamilyen módon maguk is „eljátsszák” a családi múltat.
2. Az öngazoló diskurzus folyamatában nagyon fontosak azok a stratégiák, amelyek segítségével a bűnököt más(ok)ra hárítják át, miközben egy áldozat-család élettörténetet hoznak létre. Sok olyan német, aki passzívan vett részt a zsidóüldözésben, de főként a valódi náci bűnösök nem hajlandók szembesülni a náciük által elkövetett bűnökkel, hanem magukat „kollektív áldozat”-ként ábrázolják. Részletesen elmesélik, milyen rémségeken kellett keresztülmenniük a háború alatt és a háború után, és ily módon a maguk szenvedését állítják szembe a náci rezsim áldozatainak szenvedésével.¹³ Az, hogy nem hajlandók a németek által elkövetett bűnökről beszélni, gyakran más nemzetek elleni vádakkal párosul: például hogy az angolok lebombázták Drezdát, vagy hogy az amerikaiak igazságtalan ítéleteket hoztak a háború után, vagy hogy az akkori szovjet Vörös Hadsereg több tömegmészárlást is elkövetett. Általában a nem zsidó németek mindhárom generációja hajlamos nem foglalkozni a náci bűnökkel, különösen, ha a saját családjukban is akad bűnös. Ehelyett inkább az áldozatok múlt- és jelenbeli bűneit, a szövetségeseik tetteit és saját háború alatti és utáni szenvedéseiket ecsetelik.

Ezek a stratégiák összecsengenek a közbeszéddel, vagyis a bűnösök és családjaik ilyenfajta öngazolását a német társadalom támogatja. A gyakran alkalmazott stratégia mellett, hogy a népirtásért a zsidókat teszik felelőssé – vagyis az áldozatokat okolják az ellenük elkövetett bűnökért –, előszeretettel vádolnak mindenki mást is, aki zavaró kérdéseket tesz fel, legyenek azok akár a saját gyerekeik vagy unokáik is.

3. A leszármazottak magukra veszik a *bűntudatot*, és azzal a kérdéssel vívódnak, hogy vajon maguk is képesek lettek volna-e ilyen bűnököt elkövetni. Ez a mechanizmus gyakran megfigyelhető a maguk bűnösségének kérdését nem feszegető náci bűnösök gyerekei esetében.¹⁴
4. Megfigyelhettük azt is, hogy sok gyerek és unoka fél attól, hogy meggyilkolják, ami egyes esetekben valódi *megsemmisítéstől való félelem* né. Uli Sonntaghoz hasonlóan a bűnösök gyermekei és unokái kimondják, hogy attól félnek, a szüleik vagy nagyszüleik megölik őket, ha megpróbálják fellebbenteni a múlt fátylát. Megfigyelhető az is, hogy attól félnek, az „életre méltatlannak” tartják őket. Például egy náci eutanáziaorvos lánya gyermekkorában ezért titkolta el apja elől rövidlátását.¹⁵

5. A gyermekek és unokák rendkívül részletes fantáziákat élnek meg a fel nem tárt családi történelemmel és a családi titkokkal kapcsolatban. Elemzéseink egyértelműen mutatják, hogy ezek a fantáziák döbbenetes módon egyeznek mind formájukban, mind tartalmukban a nagyszülők generációjának élményeivel. A Sonntag családban Eberhard, a fiú, és Uli, az unoka, a tűzről és emberek elégetéséről fantáziál. Eberhard nem akar az apja múltjával foglalkozni; mégis „égető” kérdéseket tesz fel a saját életével kapcsolatban: az a kérdés kínozza, vajon képes lenne-e embereket gyilkolni. Fantáziáiban egy vezénylő tiszt helyébe képzeletben magát, és azon töpreng, képes lenne-e arra, hogy nőket és gyerekeket bevezényeljen egy templomba, majd rájuk gyűjtse. Arra lyukad ki, hogy noha nem hiszi, hogy ezt meg tudná tenni, azért nem biztos benne, hogy nem tenné meg: „nem tenném tűzbe a kezemet” ezért, mondja. Megélt élettörténetéből az is kiderül, hogy teljesen megbabonázta a tűz és önmaga elégetésének gondolata. Uli, az unoka, ugyanakkor kifejezetten fél a tűztől. Például visszatérő álma, hogy régi, gyerekkori szobájában van, amely ki-gyullad, és ő nem tud kimenekülni. Olyan víziója is van, hogy a stutthofi koncentrációs tábor máglyáján ég el, látja magát a többi testtel együtt a hullahegyen.¹⁶ Az apja olyan valakinek a szerepébe képzeletben magát, aki parancsot ad nők és gyermekek elégetésére, az unoka pedig álmában és fantáziáiban a tűzhalállal fenyegetett áldozatként, illetve az égő szobába zárt gyermekként látja magát.

Mennyire kapcsolódnak az „emberek elégetése” körüli fantáziák a rejtett családi történelemhez? Ha megnézzük a nagypapával készült interjút, nyilvánvalóan kiderül, hogy őt is foglalkoztatja a holttestek elégetése és a „hullahegyek” témája. Fényképekről beszél, amelyet a szövetségesek mutattak neki és a többi rabnak a dachauai börtönben, és azt állítja, hogy hamisított képek voltak. Nem érti, hogyan lehetett még 1945 után is annyi holttest, hiszen megpróbálták mindet elégetni. Nyilvánvaló módon felmerül a kérdés, hogy a holttestek elégetése összefügg-e az ellene felhozott náci bűnvádakkal vagy a müncheni alakulatnál kormányzati építési felügyelőként végzett munkájával. Levéltári kutatásunk során, az interjúk értelmezőiként, arra a kérdésre kerestünk választ, hogy Sonntag úr építészként nem vett-e részt valamelyik koncentrációs tábor krematóriumának építésében – például a Münchenhez közeli dachauai táboréban.

PÁRBSZÉD KÉT TÚLÉLŐ CSALÁDJÁBAN

Váltunk nézőpontot, és nézzünk meg egy túlélő családban zajló párbeszédet. Noam (született 1954-ben) Lena és Amos Goldstern második fia.¹⁷ Szülei túléltek a lódzi gettót, az auschwitz–birkenau haláltáborát és más koncentrációs táborokat is. Képzeljük el a következő jelenetet:¹⁸ Noam tizennégy éves kora körül – tehát ugyanolyan idős, mint Ulrike Sonntag – összevész az anyjával. Nem hajlandó enni, azzal vádolja az anyját, hogy tömi belé az enivalót. Az anyja nagyon felidegesedik, kiabálni kezd, Noam továbbra sem eszik, az anyja hisztérikusan sikoltozni kezd, Auschwitzról mond valamit, az ottani orvosokról, és elkezd Noamot verni. Majd tulajdon viselkedésétől megdöbbenve hirtelen abahagyja, berohan a hálószobába, és ájultan roskad az ágyra. Noam apját hazahívják a

munkából, orvosért küldenek, Noam anyja nyugtatókat kap, majd egy időre pszichiátriai intézetbe kerül.

Noam a néhány évvel ezelőtti interjúban határozottan állítja, hogy nem volt hajlandó büntudatot érezni annak ellenére, hogy a szülei őt hibáztatták a történetek miatt. Ám a visszatérő öngigazoló érvek jelzik, hogy mennyire nyomasztotta őt is, ami történt: „Azt gondoltam, nem én tehetek róla. Mondtam nekik, hogy ne engem hibáztassanak. Az idegeivel van baj, és ti engem okoltok, pedig nem is én voltam az oka. Még most sem érzem bűnösnek magam amiatt, ami történt, most is tudom, hogy nem én tehetek róla. [...] X évig elfojtotta, és valamikor ki kellett jönnie.”

Mint Noam mondja, „ki kellett jönnie”, bár valószínűleg szinte teljes egészében preverbálisan jött elő, sikoltozással, sírással és néhány töredékes mondattal. Noam az interjúban azt is megjegyzi: „Az egész orvosos történet előjött.” Az eset rekonstrukciója alapján azt feltételezzük, hogy Noam tudatos szinten pontosan nem tudja, hogy miről is szól az orvostörténet. Az anyával készített interjúban ugyanakkor van néhány utalás arra, hogy mi történhetett. Lena élettörténete nagyon töredékes, és nagyon nehéz az eseménytörténetet rekonstruálni, mert történetmondásában több az utalás, mint a világosan elmesélt esemény. Az egyik töredékesen előadott történet arról szól, amikor az auschwitzzi tábor valamelyik külső egységének a kórházában töltött hat vagy hét hónapot. Ez a történet még most is rettegéssel tölti el, ami érzékelhető volt akkor is, amikor mesélt. Többek között azt mondja el, hogy egy „orvos” megfenyegette, hogy megöli, ha sikítani mer. Lena története – főként ezzel a bizonyos orvossal kapcsolatban – tele van utalásokkal. Ahogy hallgatjuk, érezzük, hogy akkor régen több is történt, mint amennyit most el képes mondani nekünk. A sorok között felbukkan a nemi erőszak, az „orvos” iránti hálával kombinálva. S azt sem szabad elfelejtenünk, hogy Lena esetleg orvosi kísérletek áldozata is volt.

Minderről azonban a családon belül nem beszélnek. Lena soabeli múltját családi titokként kezelik. Pedig mindkét fia érez belőle valamit, habár nem tudatosan. Noam zavartan és mélyen átérezve beszél az anyját fiatal lányként ért üldözéséről: „Tudom, hogy olyan dolgok történtek velem, amik nem túl jók, és lehet, hogy ezért nem akar róluk beszélni. Mert nagyon fiatalon ment keresztül a holokauszton, 14-15 éves gyerekként, ott veszítette el a fiatalágát, [...] abban az életkorban, amikor nővé kezdett érni, ami vele történt, nem volt jó. [...] Képzeld el egy gyereket, egy kamaszt, képzeld el, hogy van egy 14 éves lány, állítsd oda, vedd le a ruháját, borotvöld le a haját egy banda elmebeteg előtt. Nem éppen az az élmény, amiből az ember ép elmével szabadul.”

Noamot kiváltképp foglalkoztatja ez a kép, amikor az anyjának és a többi auschwitzzi nőnek le kellett vetköznie. Azt mondja, hogy ez egyike volt azon kevés dolgoknak, amit az anyja elmondott neki. De hozzát teszi, hogy az anyja soha nem árult el részleteket, bizonyára azért, mert szégyelli. Feltételezzük, hogy Noam érez valamit anyja kórházbéli „szégyellni való” élményeiből. De bátyjához hasonlóan fél attól, hogy többet tudjon meg erről a múlt-ról, és ezt nyíltan be is ismeri: „Az az igazság, hogy tettem fel kérdéseket, és kaptam is rájuk válaszokat, de elfelejtettem, hogy mit.”

Bátyja, Joel (született 1949-ben) szintén ennek a múltnak az árnyékában él, olyannyira, hogy bizonyos fokig érzelmileg el kellett tőle szakadnia. Amikor az interjúban azt kérdeztük tőle, hogyan reagált anyja idegösszeomlásaira, azt válaszolta: „Elzárkóztam előle, és [...] mondhatni, mint egy strucc, bedzgtam a fejem a homokba.” Még úgy is, hogy a szülők alig beszéltek neki az őket ért kegyetlenségekről, a szülők múltjában történt üldözések kitörölhetetlen nyomot hagytak Joelben és az öccsében is. Joel ezt a következőképpen fejezi ki: „Egy

olyan házban éltünk, amely csak a soáról szólt, s valami borítékban képek voltak eldugva mélyen, mélyen a...” Joel úgy nőtt fel, hogy az apja éjszakánként az kiabálta, „mama, mama”, és az anya olyankor felébresztette és lecsitította. De ő, saját elmondása szerint, süketnek tetette magát, amikor a téma szóba került: „Próbáltam nem részt venni a beszélgetésekben. Mindig próbáltam a sarokba ülni, valami barikádot állítani, hogy ne halljam.”

De Joel – öccséhez hasonlóan – ambivalens. Szeretné is valamennyire megismerni szülei múltját, de fél is tőle. Ez egészen nyilvánvalóvá vált a szülőkkel készített családi interjú során.¹⁹ A családi interjú Joel indítványozta, hogy megnyissa a családi párbeszédet. Az interjú elemzéséből ugyanakkor kitűnik, hogy mindenki valaki mástól várta a kezdeményezést, s mindannyian féltek, hogy mihez vezethet a párbeszéd. Joel valódi „propaganda-beszédeket” tartott, amelyben kihangsúlyozta, hogy milyen fontos a jövő, s hogy jobb lenne a múlttól továbbra is hallgatni. Az apja igyekezett akadályt gördíteni a dialógus elé. Ismételtlen azzal vádolta a fiát, hogy nincs benne érdeklődés, és tulajdonképpen belemanőverezte Joelt ebbe a pozícióba; ám legfőképpen azt próbálta megakadályozni, hogy az anya beszéljen. Mindenki attól félt, hogy a múlt felidézésével vagy az apa, vagy az anya terhet rak a többi családtagra. Amos és Lena egyfelől beszélni akarnak a múlttól a fiaikkal, most, hogy azok már felnőttek; másfelől azonban meg akarják kímélni őket a család történetétől. Fiuk beszélni akar velük, de fél, hogy ez esetleg túlzottan megterheli majd őket. A családdal készített interjú több részlete is arra utal, hogy Lena szeretne beszélni az üldöztetésével kapcsolatos élményeiről, de ahhoz, hogy ezt megtegye, támogatásra van szüksége.

Nézzük meg a családi interjú egy rövid részletét.²⁰ A szülők azzal kezdik, hogy elmesélik: már elmondták gyermekeiknek az átélt üldöztetés történetét. Az apa ezután a következő megfigyelést teszi a fiával kapcsolatban, hozzám fordulva: „[németül] Azt hiszem, a fiam nem érti ezt; [angolul] soha nem beszéltem a holokausztról.” Az anya most megjegyzi, szintén felém fordulva: „[németül] Soha nem beszéltem a holokausztról; az itt bent van.” Az utolsó négy szó alatt a mellére teszi a kezét. Most a fiút kérdezem: „[angolul] Milyen érzés most a szüleit hallgatni?” Amire azt válaszolja: „[angolul] Azt hiszem, ez az első alkalom, hogy én – mi együtt ülünk, és a holokausztról beszélgetünk, mert ez, mondjuk, egy olyan, olyan...” Az anya fejezi be a mondatát: „[németül] Tabu volt.” Lehet, hogy a fiú „titkot” akart mondani, de az anya úgy fejezte be, hogy „tabu”. Míg a tabu tiltást jelent, a titok nem feltétlenül.

Bár Amos részéről némi ellenállás tapasztalható, sikerül támogatnunk az anyát abban, hogy a fiának elmeséljen valamit a lódzi gettóbéli traumatikus élményeiből, és hogy felolvassa néhány fájdalmas emlékét, amelyeket a beszélgetésünk előtti estén vetett papírra lengyelül. Mint a vele korábban készített – egyetlen – interjúból már megtudtuk, Lenát visszatérően ugyanaz a lódzi gettóbéli jelenet gyötri, amikor is a németek kidobálták a kisgyerekeket az ablakon a lent várakozó teherautókra.²¹ A családi interjúkban is beszélt a 24 órás kijárási tilalomról, amely alatt a gyerekeket összeszedték, s elvették a szüleiktől. Hogy ennek mi köze a saját családjához, az interjú előtti estén írta le, és ekkor felolvasta, főként a fiának címezve: „[lengyelül] Később a németek bejöttek a házukba, és elvitték a kisgyerekeket. Kidöntötték a falat, aranyat kerestek, iszonyú állapotokat hagytak maguk után. [12 másodperes szünet.] Magunkhoz vettünk egy gyereket. Az anyám fogadta be azt a gyereket, egy kétgyerekes anya gyereket, de őt is elkapták. Ennél keservesebbet nem is láthattunk volna..., ahogy elvették azt a gyereket az anyjától, és kidobták az ablakon.”

Joel, aki az interjú során fordította nekünk az anyja által felolvasott bekezdést, nem említette az anyja traumatikus élményének azt a darabkáját, hogy Joel nagyanyjának át kel-

lett adnia egy rábízott gyermeket a gyilkosoknak. Azt feltételezzük, hogy nem tudja elfogadni, hogy ez az eset megtörtént a családjában. S nem tudja elismerni az érzelmi jelentőségét annak, hogy az anyák nem tudták megvédeni gyermekeiket – vagy hogy esetleg ma sem tudják. Mindazonáltal, *mint azt az ebben a családban készített összes interjú mutatja*, a „lódzi gettóban elkövetett gyerekgyilkosságok” témája mindig is jelen volt közöttük, noha senki nem beszélt róla nyíltan. Ebben a családban a múlt olyan súllyal nehezedik a családtagokra, hogy hallgatniuk kell róla. Azonban az a benyomásunk támad, hogy a családi interjú talán az első lépés a családon belüli párbeszéd megindulásához.

Ugyanebben a családban az unoka, Joel fia, Ronen (született 1973-ban) éppen a zárt családi párbeszéd emocionális következményeit fogalmazza meg, amikor azt mondja: „Az érzelmi kérdés önmagában is létezik. Az egy rejtély.” Azt mondja, hogy az apja a nagyszülők értékrendjét adta át neki: az érzéseket el kell fojtani, a problémákat mindenki tartsa meg magának. Ám az apjától eltérően ő képes nyíltan beszélni a félelmeiről. Elmondja, hogy félt a magasságoktól, és klausztofóbiája volt. Megütközve fogadjuk az interjúban azon kijelentését, hogy alig emlékszik valamire a gyermekkorából, de egy szituáció megmaradt benne. Kisfiúként a nagynénje ki akarta gyógyítani a tériszonyból. Kivitte egy erkélyre, és lábánál fogva felemelte, és úgy tett, mintha ki akarná dobni. Ronen így értékeli ezt az emléket: „Különös... ővele [a nagynéni] jól éreztem magam...” Ezen a ponton feltehetjük a kérdést, hogy van-e összefüggés Ronen fóbiája és a nagymama el nem mondott története között, hogy a lódzi gettóban kidobták a gyerekeket az ablakon? Figyelemre méltó, hogy az apja, Joel, az izraeli hadseregben ejtőernyősnek ment. Hogy megtanulhassa, hogyan kell az ejtőernyő segítségével túlélni a nagy zuhanást.

HASONLÓSÁGOK ÉS ELTÉRÉSEK

Hasonlítsuk most össze ezt a családi párbeszédet egy náci bűnös családjának párbeszédével.

Családi titkok és fantáziák

A múltat övező hallgatás nemcsak a bűnösök családjában intézményesült, hanem az üldözött családokban is.²² Sőt, mindkét csoportban megfigyelhető, hogy a családi titkok hatása milyen erős. A családi titok olyan mechanizmus, amely sikeresen biztosítja, hogy a családi múlt továbbra is fenyegető árny lehessen. Általánosabban szólva, minél zártabb vagy visszafogottabb a családi dialógus, illetve minél nagyobb erőfeszítéseket tesznek azért, hogy a múltat eltitkolják vagy kifejérítsék, annál inkább hat a család múltja a második vagy a harmadik generációra.²³ A család múltjának el nem mondott részletei a sorok közti üzenetek útján eljutnak a leszármazottakhoz, akik – mindkét típusú családban – a családi múlt rejtett részleteivel kapcsolatos fantáziákat alakítanak ki.²⁴

Ám a családi titkoknak mind a *tartalma*, mind a *funkciója* eltér a kétféle családban. A túlélő családok titkai az emberi léttől való megfosztás helyzeteivel vagy a büntudattal kapcsolatosak. Az el nem mondott történetekben általában szerepet játszik a nemi erőszak

is (csakúgy, mint a gyermekgyilkosságok). Az interjúinkban részt vevő nők félreérthetetlenül utaltak szexuális erőszakra, vagy úgy mondták el saját élményeiket, hogy az ugyanazon a dolgokon átment más nőkről szóló történeteket meséltek el.²⁵ Az elkövetők családjának titkai pedig azokhoz a helyzetekhez kötődnek, amikor ők maguk üldöztek vagy öltek meg másokat, vagy tanúi voltak ilyen bűncselekménynek.

Az el nem mondott történetek funkciói is eltérőek. Ha az olyan túlélők, mint Lena, nem hajlandók elmondani múltjuk egyes részleteit, arra az egyik okuk az, hogy a gyerekeiket és unokáikat akarják megvédeni az őket magukat kísértő fantáziáktól és rémálmodtól. Ezzel szemben a náci bűnökbe keveredett nagyszülők és szülők elsősorban azért tagadják a múltat, hogy saját magukat védjék a vádakkal és a családtagok szeretetének elvesztésével szemben. Nagy különbségek vannak a családdinamikában is: a túlélők nem tagadják az őket a múltban ért üldöztetést. Nem tagadják, hogy táborokba voltak zárva, míg a náci bűnösök tagadják, hogy közülük lett volna a bűncselekményekhez, sőt, a közbeszéddel összhangban, saját magukat a náci korszak vagy a második világháború áldozatainak állítják be. Ezt továbbörökítik gyerekeikre és unokáikra, akik igen gyakran szintén üldöztetéstörténetként mondják el a család történetét.

Bűntudat

A bűntudat központi fogalom mind az elkövetők, mind a túlélők leszármazottainak pszichés dinamikájában. Míg a bűnösök leszármazottai szüleik és nagyszüleik nevében éreznek bűntudatot, vagy hagyják, hogy bennük a szülők vagy nagyszülők elleni állítólagos hamis vádaskodás bűntudatot keltsen, a túlélő családok fiatalabb generációi azért éreznek bűntudatot, mert nem tudják elűzni szüleik és nagyszüleik múltját, illetve nem tudnak nekik abban segíteni, hogy az életük jobb legyen. E bűntudat az alábbi elemekből áll:

„Állandó nyomás alatt állnak, hogy a szülőket kárpótolják a szenvedésükért azzal, hogy jó teljesítményükkel örömet szereznek nekik; szeretnék a szüleiket megvédeni, róluk gondoskodni; mélységes szomorúság és fájdalom tölti el őket a holokauszttal kapcsolatos emlékek felelevenítésekor; kénytelenek belátni, hogy nem tudják a szülők számára meg nem történtté tenni a holokauszt.”²⁶

Míg a bűnösök úgy próbálják elhárítani a felelősséget, hogy az áldozatokat, illetve saját gyerekeiket és unokáikat hibáztatják, a túlélőket tovább nyomasztja a bűntudat amiatt, hogy életben maradtak. Újra és újra azzal vádolják magukat, hogy magukra hagyták szüleiket, vagy nem segítettek másoknak bizonyos helyzetekben, s azzal kínozzák magukat, hogy miért csak magukra gondoltak a „szelektáláskor”, s azokra nem, akiket a gázkamrákba küldtek.

A megsemmisítéstől való félelem

Mind a túlélők, mind a bűnösök családjában megfigyelhető a gyermekek és az unokák körében a megöletéstől való félelem, amely esetenként a megsemmisítéstől való igazi rettegéssé fokozódik. A tettesek gyerekeinek és unokáinak a megsemmisítéstől való félelme rendszerint ahhoz a tudattalan fantáziához kapcsolódik, hogy tulajdon szüleik ölik meg őket. Ezzel szemben a túlélők gyermekeinek és unokáinak fenyegetettség érzése a családon kívüli és a nem zsidó világgal kapcsolatos általános szorongásban nyilvánul meg. A túlélők leszármazottai gyakran

megijednek olyan helyzetekben, amelyeket – többnyire tudattalanul – a rokonság múltjában történt üldöztetésekkel társítanak. Például hallhatunk olyan esetekről, hogy halálfélelmet éreznek, ha ismeretlen vagy zárt térbe kell belépniük, mert az a rémképük, hogy elgázosítják őket. Sok esetben ezek a félelmek olyan fantáziákból fakadnak, amelyekben koncentrációs táborbeli raboknak vagy a rokonaikkal együtt megsemmisítésre ítélt deportáltaknak képzelik magukat. Például Noam Goldstern még gyerekként elképzelte, hogy ő is a koncentrációs táborban van a szüleivel együtt. Elmeséli azt is, hogy apja néhány nappal a felszabadulás előtt megszökött a táborból, s ő maga megpróbálja fizikailag átérezni, amit szerinte az ottaniak érezhettek, és képzeletében hallja és érzi a ráuszított őrkutyákat a háta mögött.

ÖSSZEGRZÉS

Az összehasonlításból kiderült, hogy bár első pillantásra találunk nyilvánvaló és felszíni hasonlóságokat, amikor megvizsgáljuk, hogyan kezelik a nemzetiszocialista idők traumatikus múltját a túlélő és a náci bűnösök családjában, a latens mélystruktúra – a családi múlt élményeitől függően – eltér. Más szóval, lehetnek a felszíni hasonlóságok bármilyen erősek, funkcióik a családi rendszerben, illetve pszichológiai hatásuk az egyes családtagokra eltér aszerint, hogy milyen családi múltról van szó.

Az összehasonlítás világosan megmutatja azt is, hogy a kollektív történelem hogyan befolyásolja a családi és egyéni megélt élettörténeteket több generáción keresztül. Empirikus munkánk szemszögéből ezt azt jelenti, hogy ismernünk kell a család történetét ahhoz, hogy a vizsgált egyéni narratívákat értelmezni tudjunk.

Fordította: Hegedűs Judit

JEGYZETEK

¹ Az írás eredeti megjelenési helye: Rosenthal, G. (2002): Veiling and Denying the Past: The Dialogue in Families of Holocaust Survivors and Families of Nazi Perpetrators. *History of the Family. An International Quarterly. Special Issue: Family History – Life Story*, (7), 225–238

² A kutatást a Deutsche Forschungs Gesellschaft (Német Kutatási Társaság), G. Rosenthal (ed.) támogatta, vö. *The Holocaust in Three-Generations. Families of Victims and Perpetrators of the Nazi Regime*. London, 1998. A jelen tanulmány Fritz Schütze (University of Magdeburg, FRG) és Regine Gildermeister (University of Tübingen, FRG) támogatásával és Dan Bar-Onnal (Ben Gurion University of the Negev, Israel) együttműködésben készült, s egy korábbi, hosszabb változata megjelent: *The History of the Family. An International Quarterly, Special Issue: Family History – Life Story*, 7, 2002, 225–238. Ez a cikk az Elsevier engedélyével jelent meg.

³ Az interjútechnika leírását lásd Rosenthal, G: *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte. Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibungen*. Frankfurt, 1995. Rosenthal, G.: The Healing Effects of Storytelling. On the Conditions of Curative Storytelling in the Context of Research and Counseling. In *Qualitative Inquiry* (forthcoming). Schütze, F.: Zur Hervorlockung und Analyse von Erzählungen thematisch relevanter Geschichten im Rahmen soziologischer Feldforschung, in Arbeitsgruppe Bielefelder Soziologen (ed.): *Kommunikative Sozialforschung*. Munich, 1976, 159–260. Az itt alkalmazott módszer, amellyel az elmesélt családi és egyéni élettörténeteket elemzem, egy hermeneutikus esetrekonstrukció, amelyet az évek során dolgoztam ki több más módszerrel vegyítve. Rosenthal, G.: Reconstruction of life

stories. Principles of selection in generating stories for narrative biographical interviews. *The Narrative Study of Lives*, 1, (1), 1993, 59–91. Rosenthal, G.: Biographical Method – Biographical Research. In Seale, C. – Gobo, G. – Gubrium, J. F. – Silverman, D. (eds.): *Qualitative Research Practice* (megjelenés előtt).

⁴ Dan Bar-On empirikus eredményei nagyban megegyeznek a mienkkel. Bar-On, D.: *Fear and Hope. Three Generations of the Holocaust*. Cambridge, 1995.

⁵ Az esettanulmány itt következő tárgyalása eredményorientált, azaz az értelmezés folyamatát nem rekonstruáljuk. E családról részletesebben lásd Rosenthal, G. (ed.): *The Holocaust in Three-Generations. Families of Victims and Perpetrators of the Nazi-Regime*. London, 1998, 249–264.

⁶ A szituációt a szerző konstruálta; lényegileg a lánnyal készült interjú alapján, de összeegyeztetve az esettanulmány elemzésének eredményeivel (vagy annak bizonyítékaival), főként az apával készült interjújával. Ebben a családban meginterjúvultuk a nagymamát, a nagyapát, a fiút, a lányt és a két unokát.

⁷ A személyiség védelme érdekében az összes nevet és számos élettrajzi adatot megváltoztattunk.

⁸ Az előléptetés 1944-ben történt, amikor csak kevés épületre adtak ki megbízást, három kivétellel: barakkokra, raktárakra stb. a *Wehrmacht*nak, barakkokra az SS-nek és bővítésekre a koncentrációs táboroknak.

⁹ Idézetek az Otto Sonntaggal készült interjúból.

¹⁰ Idézetek az Ulrike Sonntaggal készült interjúból.

¹¹ A szituációt Uli meséli el. Sok bizonyítékunk van arra, hogyan fogja fel a helyzetet – a nagyapjától kapott levelekben is találunk ilyen vádakot.

¹² Vö. Karpel, M. A.: Family secrets. *Family Process*, 19, 1980, 295–306.

¹³ Rosenthal, G. (ed.): *'Als der Krieg kam, hatte ich mit Hitler nichts mehr zu tun'. Zur Gegenwartigkeit des „Dritten Reiches“ in erzählten Lebensgeschichten*. Opladen, 1990. Rosenthal, G. „German War Memories: Narrability and the Biographical and Social Functions of Remembering”. *Oral History*, 19, (2), 1991, 39–40, magyarul Rosenthal, Gabriele: Nemzetiszocializmus és antiszemitizmus a generációk közötti párbeszédben. *Thalassa*, 1994/1–2.

¹⁴ Lásd még Bar-On, D.: *Legacy of Silence*. Cambridge, 1989.

¹⁵ Rosenthal, G. – Bar-On, D.: A biographical case study of a victimizer's daughter. *Journal of Narrative and Life History*, 2, (2), 1992, 105–127. Vö. a náci bűnösök gyermekeikkel szembeni durva magatartásáról: Bar-On: *Legacy of Silence*. Kestenberg, J. – Kestenberg, M.: Child killing and child rescuing. In: Neuman, G. (ed.): *Origins of Human Aggression*. New York, 1987, 139–154. Rosenthal, G.: Transgenerationale Spätfolgen der nationalsozialistischen Familienvergangenheit. In: *Die Psychotherapeutin. Zeitschrift für Psychotherapie*. Bonn, 9, 1998, 71–87.

¹⁶ Az 1944 végi, 1945 eleji tifusszjárvány idején a stutthofi krematórium kapacitása nem volt elegendő az összes holttest elégetéséhez, így az új tábor északi részén máglyát raktak. Skutnik, T.: *Stutthof. Historischer Informator*. Danzig, 1979, 22.

¹⁷ E családról részletesebben lásd Rosenthal, G. (ed.): *The Holocaust in Three-Generations*. 51–68.

¹⁸ A jelenetet Noam mesélte el.

¹⁹ A családdal készült interjú részletesebb tárgyalását lásd Rosenthal, G. (ed.): *The Holocaust in Three-Generations*.

²⁰ Ezt az interjút izraeli kollégámmal, Tamar Zilbermannal közösen készítettem.

²¹ A lódzi gettó történetének legiszonyosabb fejezete az úgynevezett *Kinderaktion* (gyerekrazzia). 1942 szeptemberében, amikor Lena 15 éves volt, a németek minden 10 év alatti gyermeket összefogdostak és deportáltak. Dabrowska, D. – Dobroszycki, L.: *The Chronicle of the Lodz Ghetto 1941–1944*. New Haven – London, 1986.

²² Danieli, Y.: Families of Survivors of the Nazi Holocaust: Some short- and long-term effects. In: Spiegelberger, C. – Srasaso, I. (eds.): *Stress & Anxiety, Series in Clinical & Community Psychology*. 8. New York, 1982, 405–421.

²³ Bar-On: *Fear and Hope*.

²⁴ Vö. Auerhahn, N. C. – Prelinger, E.: Repetition in the concentration camp survivor and her child. *International Review of Psychoanalysis*, 10, 1983, 31–45. Davidson, S.: The clinical effects of massive psychic trauma in families of Holocaust survivors. *Journal of Marital & Family Therapy*, 6, (1), 1980, 11–21.

²⁵ Rosenthal, G.: Sexuelle Gewalt in Kriegs- und Verfolgungszeiten. In: Fröse, M. – Volpp-Teuscher, I. (eds.): *Krieg, Geschlecht und Traumatisierung*. Frankfurt, 1999, 25–56.

²⁶ Klein-Parker, F.: Dominant Attitudes of Adult Children of Holocaust Survivors toward Their Parents. In Wilson, J. – Harel, Z. – Kahana, B. (eds.): *Human Adaption to Extreme Stress*. New York, 1988, 193–218, 208.

IRODALOM

- Auerhahn, N. C. – Prelinger, E.: Repetition in the concentration camp survivor and her child. *International Review of Psychoanalysis*, 10, 1983, 31–45.
- Bar-On, D.: *Legacy of Silence*. Cambridge, 1989.
- Bar-On, D.: *Fear and Hope. Three Generations of the Holocaust*. Cambridge, 1995.
- Dabrowska, D. – Dobroszycki, L.: *The Chronicle of the Lodz Ghetto 1941–1944*. New Haven and London, 1986.
- Danieli, Y.: Families of Survivors of the Nazi Holocaust: Some short- and long-term effects. In: Spiegelberger, C. – Srasaso, I. (eds.): *Stress & Anxiety, Series in Clinical & Community Psychology*. 8. New York, 1982, 405–421.
- Davidson, S.: The clinical effects of massive psychic trauma in families of Holocaust survivors. *Journal of Marital & Family Therapy*, 6, (1), 1980, 11–21.
- Kestenberg, J. S.: Survivor Parents and their Children. In Bergmann, M. S. – Jucovy, M. E. (eds.): *Generations of the Holocaust*. New York, 1982, 83–102.
- Kestenberg, J. – Kestenberg, M.: Child killing and child rescuing. In: Neuman, G. (ed.): *Origins of Human Aggression*. New York, 1987, 139–154.
- McGoldrick, M. – Gerson, R.: *Genograms in family assessment*. New York, 1985.
- Karpel, M. A.: Family secrets. *Family Process*, 19, 1980, 295–306.
- Klein-Parker, F.: Dominant Attitudes of Adult Children of Holocaust Survivors toward Their Parents. In Wilson, J. – Harel, Z. – Kahana, B. (eds.): *Human Adaption to Extreme Stress*. New York, 1988, 193–218.
- Rosenthal, G. (ed.): *'Als der Krieg kam, hatte ich mit Hitler nichts mehr zu tun'. Zur Gegenwärtigkeit des „Dritten Reiches“ in erzählten Lebensgeschichten*. Opladen, 1990.
- Rosenthal, G.: German War Memories: Narrability and the Biographical and Social Functions of Remembering. *Oral History*, 19, (2), 1991, 34–41.
- Rosenthal, G. – Bar-On, D.: A biographical case study of a victimizer's daughter. *Journal of Narrative and Life History*, 2, (2), 1992, 105–127.
- Rosenthal G.: Reconstruction of life stories. Principles of selection in generating stories for narrative biographical interviews. In *The Narrative Study of Lives*, 1, (1), 1993, 59–91.
- Rosenthal, G.: *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte. Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibungen*. Frankfurt, 1995.
- Rosenthal, G. (ed.): *The Holocaust in Three-Generations. Families of Victims and Perpetrators of the Nazi-Regime*. London, 1998.
- Rosenthal, G. Transgenerationale Spätfolgen der nationalsozialistischen Familienvergangenheit. *Die Psychotherapeutin. Zeitschrift für Psychotherapie*. Bonn, 9, 1998, 71–87.
- Rosenthal G.: Sexuelle Gewalt in Kriegs- und Verfolgungszeiten. In: Fröse, M. – Volpp-Teuscher, I. (eds.): *Krieg, Geschlecht und Traumatisierung*. Frankfurt, 1999, 25–56.
- Rosenthal, G.: Biographical Method – Biographical Research. In: Seale, C. – Gobo, G. – Gubrium, J. F. – Silverman, D. (eds.): *Qualitative Research Practice* (forthcoming).
- Rosenthal, G.: The Healing Effects of Storytelling. On the Conditions of Curative Storytelling in the Context of Research and Counseling. In *Qualitative Inquiry* (forthcoming).
- Schütze, F.: Zur Hervorlockung und Analyse von Erzählungen thematisch relevanter Geschichten im Rahmen soziologischer Feldforschung. In: Arbeitsgruppe Bielefelder Soziologen (ed.): *Kommunikative Sozialforschung*. Munich, 1976, 159–260.
- Skutnik, T.: Stutthof. Historischer Informator. Danzig, 1979.

Dan Bar-On

A MÚLTAT EGYÜTT FELDOLGOZNI¹

A „tettesek gyermekei” önségítő csoport közös hozzászólása*

Noha a náci korszak áldozatait a beszélgetéseinkben ritkán említjük, mégis mindig jelen vannak. Mi, 50-60 éves férfiak és nők pontosan az áldozatok miatt, az apák bűneinek nagysága és különlegessége miatt foglalkozunk még ma is a múlttal. Apáinkhoz fűződő viszonyunk témája újra és újra visszatér, számos melléktémát vet fel. Fölvethetnénk polemikusan a kérdést, hogy nem tennék-e jobban, ha családterápiában tisztáznánk a szüleinkhez fűződő viszonyunkat. Úgy gondoljuk, ez talán elegendő lenne, ha apáink bankrablók, alkoholisták vagy akár „csak” individuális gyilkosok lettek volna; de az ő bűneik a náci rendszer részét alkották. Tetteik ezáltal nem csupán emberek kis csoportja számára jártak következményekkel, ők az emberekbe vetett alapvető bizalmat rombolták le, ezért mind a mai napig tartó érvénnyel terhelték meg társadalmi csoportok, egész népek együttélését.

Mivel ez a különleges múlt – belföldön a „fönmaradt” törvények, eszmék, értékrendek, elfojtások és komplexusok, külföldön pedig averziók, félelem és „trauma” formájában – mind a mai napig hat, ezért kapcsolatunk a szüleinkkel messze meghaladják az individuális pszichológiai problémák szintjét. Példaértékű a kérdés, miként lehet megteremteni azt a pedagógiát, amely nemcsak az elsődleges történelmi eseményeket veszi számításba, hanem a múltat érettebben dolgozza fel, valamint a jövőbeli cselekedetek alapjául szolgáló belátásokkal is szolgálhat.

Dan Bar-On, önségítő csoportunk kezdeményezője az 1989. novemberi ülésen tartott előadásában mondta, hogy az áldozatok gyerekeinek történetei a gonosz hatásával, míg a tettesek gyerekeinek a rossz eredetével szembesítenek bennünket. Azt is hozzátette: „Ez utóbbiakat sokkal nehezebb meghallgatni.”

A náci apák által elkövetett bűnben nem egyszerűen jelen van valami gonosz, amivel foglalkoznunk kell, hanem az maga a par excellence Gonosz (ahogyan az összes totalitárius rezsimben megjelenik). Amikor feldolgozni igyekszünk a múltat, akkor az élet alapkérdéseire kell választ keresnünk, a jó és gonosz egzisztenciális kérdésére, méghozzá nem tisztán elméletileg, hanem önmagunk igenlése és az apáktól való emancipáció alapjaként. E kérdés központi helyet foglalt és foglal el életünkben, családjainkban. Nagyon is konkrét, s mi nem akarjuk megkerülni. Amivel mi foglalkozunk, ezzel a témával kezdődik el, s végigkíséri az összes többi témát. Régebben a teológia talán tudott válaszolni e kérdésekre, de

* A szöveget az önségítő csoport tagjai, Anne, Anneliese, Bernd, Fritz, Gonda, Heidrun, Maya és Renate írták. Némelyikük álnéven szerepel itt.

ma már nem elegendő, ugyanis a probléma nagyságára és komplexitására nincs fölkészülve. A közöttünk lévő keresztények számára is súlyos kérdés, miként lehet még hinni Auschwitz után. Vannak emberek, akiknek az életében támasz a vallásos hit, de mi tudjuk, hogy ez egy másik szint. A filozófia és más társadalomtudományok ugyan szolgálhatnak anyaggal, de életünk kérdéseire magunknak kell megtalálnunk a választ.

Az egyik első beszélgetésünkben csoportunk egyik tagja megkérdőjelezte a szeretetet és a barátságot: számára a vonzalom és az emberi melegség nem az élet magától értetődő adományai. Az egyik hallgató (nem a csoport tagja, közvetlenül nem is érintett) nagyon elcsodálkozott, sőt kissé föl is háborodott, hogy még ezeket az értékeket is bizonytalanná tesszük. Akkoriban még nem tudtunk jól reagálni szemrehányásaira, de később világossá vált, hogy a csoport legtöbb tagja számára miért nem természetesek még a legnormálisabb lelki indulatok sem: ha kiderül, hogy az apa, aki arra hivatott, hogy életet adjon és védelmezzen, (tömeg)gyilkos, tömeggyilkosokkal dolgozott együtt, vagy akár csak cinkosként nem akadályozta meg a bűntetteket, akkor a cseperedő gyermekben darabokra török a biztonság és a védettség mindenféle érzése. Ha az apa képes volt a rendszer által kitaszított felnőtteket és gyermekeket gyilkolni vagy gyilkoltatni, akkor talán minden gonoszságra képes, egyes esetekben akár még a saját családja vonatkozásában is. Ezért nem természetes az ilyen családokból származó gyermekek számára a védettség és a bizalom érzése. Azért is volt fontos e gyermekek számára, ha (később) más személyektől mégiscsak kaptak alapvető melegséget és védelmet.

Mivel olyannyira tudatosult bennünk, hogy apáink részei voltak egy szörnyűséges rendszernek, mivel tudjuk, e rendszer hány áldozatot követelt, félelemmel és fájdalommal telve tettük fel a kérdést: én is magamban hordozom „ezt”? Én is el tudom követni ugyanazokat a bűncselekményeket? Milyen halálos tendenciák rejlenek bennem? Apáink és anyáink „jó gyerekeiként” minden csalódás ellenére elnyomtuk az összes (normális) agressziót velük szemben. Kétségbeesetten igyekeztünk megakadályozni az agressziók kitörését, így az agresszió minden lehetőségét leblokkoltuk magunkban. Csakhogy az agresszió része az életnek. Minden kreativitás energiája. Vannak, akiket az jellemez, hogy szélsőséges dühvel teltek el az „öregék”, a konzervatív értékek, az „indulatszavak” iránt, tehát teljességgel szembeszálltak mindennel, amit a szüleik képviseltek, ami aztán hivatásuk megválasztásában is megmutatkozott. Ellenidentitást fejlesztettek ki, azt gondolták, „valami jobbá” válhatnak. A pszichoanalitikusok biztosíthatnak bennünket arról, hogy a gondolatok és a szavak még nem tettek; mi azonban életünkben és a náci múltban azt tapasztalhattuk, hogy akkoriban a szavak és a gondolatok szörnyű valósággá váltak. Egy egyszerű biztosíték nem elegendő, hogy megszabadítson a félelemtől: bennünk is ott rejtőzhet a tettessé válás hajlama. Csak az alapos feldolgozás segíthet abban, hogy a realitást elválasszuk félelmeinktől.

Megtapasztaltuk, amint a náci ideológia befolyásolta és károsította az élet néhány, pontosabban legtöbb aspektusát. Minden dolog elvesztette érintetlenségét. Az olyan szavak, mint „szelekció” vagy „bombamentes”, a náci rendszerben nyert jelentésüket idézik fel. Olyan dolgok, mint egy hátizsák, már nem egyszerűen azok, amik, hanem az áldozatok és menekültek képeit idézik az emlékezetünkbe. Megnéztünk egy filmet az auschwitzi lányzenekarról. Egyikünk azt mondta: „Még a zene sem maradt érintetlen.” A náci az élet egészére rátelepedtek. Miként szabadíthatjuk fel magunkat? Sikerülhet-e úgy, hogy kerüljük az összes terhelt szót és dolgot? De akkor mi marad? Vagy visszatérhetünk az eredeti jelentésekhez? De hogyan csináljuk?

Mivel az apák szavakat és értékrendeket adtak tovább gyermekeiknek, ezek beszélgetéseinkben újra és újra visszatérnek. A gyermek nevelésében, önképének és öntudatának kialakításában az apa fontos szerepet játszik. Mindazonáltal gyakran nem létezik semmiféle közvetlen kapcsolat, mert a gyerek egyáltalán nem vagy alig ismerte apját, vagy az apa hallgatásával, illetve figyelmetlenségével a kapcsolat kialakulását megakadályozta. Némelyek „fantomapákról” beszélnek. Fontos, hogy reális képet alakítsunk ki apánkról, ugyanakkor hihetetlenül nehéz a családban az apa mindkét oldalát egyszerre és ugyanakkora súllyal nézni: a bűnözőt és az embert. Így például úgy tűnt, a Demjanjukról folytatott vita mellékvágányra vezet, de végül is a lényeg felé irányított: a náci bűnöző egyszerűen egy szörnyeteg, vagy mégiscsak egy ember, aki felé oda lehet fordulni? Az identitás fölépítése során fontos az apához fűződő kapcsolat – s ha létrejött, eljön a pillanat, amikor el kell szakadnunk, ami normális esetben a pubertáskor végén történik meg. Saját lábra állni, saját individuális személlyé lenni: ez sokunknál csak jóval később következett be, ha egyáltalán elértük ezt az állapotot, és magunk mögött hagytuk a szüleinket.

Ha elfogadjuk, hogy normális emberek, amilyenek apáink is voltak, tömeggyilkosokká tudtak válni, akkor égető kérdések vetődnek fel: Hogyan lehetett ez? Mik voltak a pszichológiai előfeltételek? Milyen szociológiai és gazdasági körülmények képezték mindennek a bázisát? Milyen pedagógiai elképzelések és módszerek segítettek elő a fasizmus terjedését? Milyen társadalmi struktúra és folyamatok gyakoroltak hatást akkoriban? Miért lett az egyik emberből bűnöző, a másikból pedig ellenálló? S mit tanulhatunk a válaszokból, illetve a válaszkísérletekből a saját felelősségünkre, az életben hozott saját döntéseinkre, gyermekeink nevelésére vonatkozóan?

Apáinkhoz fűződő viszonyunk általában problematikusabb, mint az anyáinkkal fennálló kapcsolat. De az ő szerepüket is megpróbáljuk tisztázni, mint olyan anyákét, akik gyermekeiket többnyire nem védelmezték, hanem férjükkel voltak szolidárisak, őket támogatják tudatosan. Nekik is megvolt a maguk felelőssége, bár véleményünk szerint ez nem tudatosult bennük és nem is fogadták el.

Szüleinkkel és generációjkkal szembeni legfontosabb kritikánk, hogy a felelősséget nem csupán akkor utasították el, hanem még most is, amennyiben megkerülik a valóságot és tagadják a realitást. Rend és fegyelem, engedelmesség és illeszkedés iránti mindenek felett való szeretetük minket és a társadalmat is megfosztott az elevenségétől. De ennek belátásáig a csoportnak hosszú utat kellett megtennie. A múlttal való foglalkozásunk eszerint tehát az új elevenség keresése saját magunk élete számára. Ennek egyik előfeltétele az őszinteség, még ha fájdalmas is és bánatot okoz is.

A HALLGATÁS

Mi a hallgatás terhét hordozzuk. Ezért annyira fontos számunkra, hogy véget vessünk a hallgatásnak. Nagyon sokat segített nekünk, hogy beszélhettünk egymással e teherről, a feldolgozást mindig újrakezdhattuk és folytathattuk. Ám az is nagyon fontos, hogy e témákat szélesebb körben is megbeszélhessük, hiszen a minket nyomasztó hallgatás nem csupán a szülők hallgatása, hanem a társadalomé is. A holokausztért viselt felelősség témája hosszú időn keresztül tabunak számított Németországban, s ma megint

megjelentek a további vagy újbóli hallgatás tendenciái. Azt mondják, a múlt földolgozása véget ért, az új generációk nem vétkesek és terhek nélkül élhetnek. A kései születés sokaknak biztosítja a téma félresöpprésének jogát.

Hollandiában, úgy tűnik, teljesen más a helyzet; ott sokat beszéltek a második világháborúról, de igen speciális módon: a nácik lerohanták Hollandiát. Magukat is áldozatnak érzik. Ezért tartott olyan sokáig, amíg néhányukban tudatosult, hogy a holland nép is bűnös a népesség zsidó részének deportálásában – a holland zsidók 75%-a vált a holokauszt áldozatává, ez a legmagasabb arány egész Európában (eltekintve Németországtól és Ausztriától). Ám a saját érintettségük miatti szégyent, az ellenállás hiányát és a saját közömbösségük miatti büntudatot teljességgel a nácik kollaboránsainak nyakába varrták. Ezeket az embereket és gyermekeiket tették meg bűnbaknak. Látszólag tehát Hollandiában nem hallgatnak a holokausztról, de saját bűnrészességüket mégiscsak elhallgatják. Márpedig addig nem lehet földolgozni a bűnösség és a kudarc kérdését, ameddig fekete-fehér sémában gondolkodunk. A „ti rosszak” vagytok, „mi pedig jók” ezen önelégült elgondolása nem veszi figyelembe, hogy a holland népnek csak 5%-a vett részt az ellenállásban, 5%-a volt kollaboráns, viszont 90% közömbös maradt.

Összejöveteleink során arról is beszélünk, miként igyekeznek az egykori NDK-ban és más közép-európai országokban elfeledni a múltat és tagadni a bűnöket, miként próbálnak normálisan tovább élni. Akárcsak 1945-ben, hallgatnak a felelősségről, hatalomról, bűnről (eltekintve néhány botránytól), tulajdonképpen azt mondják: „Új életet kezdtünk. Újra fel kell építenünk mindent. Nincs időnk, hogy a rendszer, egy embertelen közigazgatás áldozatait gyászoljuk. Ez tegnap volt, most viszont ma van.” Láthatjuk, miként igyekeznek kerülni a feldolgozást, miként hozzák létre újra a hallgatást, s miként teremtenek új pszichikai problémákat.

Maya elmagyarázta, hogy a zsidóságban jog és kötelesség az elhunyt szeretettet egy teljes évig gyászolni. A búcsú e megélt folyamata után az ember ismét nyitottá válik a mára, sokkal jobban képes újra beilleszkedni a normális életbe. Talán azt gondolták 1945-ben, hogy a gyász tovább fog tartani egy évnél, s attól félték, hogy évekre gyászolásra „ítéltetnek”, soha nem élvezhetik már az életet. Ezért egyáltalán nem adtak lehetőséget a gyászra. Csak nagyon kevesen kezdetek egyáltalán bele. Csoportunk egyik tagjának a felelőse, aki részt vett az egyik összejövetelen, még a szemünkre is vetette, hogy túlságosan is messzire megyünk a gyászban, ahhoz ragaszkodunk és azt ápoljuk: „Az energiákat meg kell tartani a mának, ha valami olyan történne, ami miatt valóban gyászolni kell.”

Nem értettünk vele egyet. A holokauszt áldozatai és bűnei miatti gyász talán nem igazi gyász, nem a múlt berögződéseinek fájdalmas meghaladása? Mivel Németországban nagyon kevés ember van, aki gyászolja az áldozatokat, a múlt terhei és bűnei mindig rátelepszene a társadalomra. Mi el akarjuk végezni a gyászmunkát, legalábbis a ránk eső részt, de talán a társadalom azon részéét is, amelyik vonakodik gyászolni. Nagyon fontos lenne, ha ebben több német venne részt: az áldozatokért, hogy megmaradjanak az emlékezetben, értünk, hogy velünk együtt viseljék a terhet, s önmagukért, mert ezáltal kezdetnek el következtetéseket levonni a történelemből, vagyis tanulni belőle.

Ám megtörni a hallgatást egyáltalán nem könnyű. A társadalmat nem egyöntetűen érdeklik ezek a fontos és komoly témák. Talán akarnak éppenséggel hallani róla, de nem olyan módon, hogy ők is belekeveredjenek. Az újságírók elsősorban a szenzációs történeteket keresik. Mi azonban azt szeretnénk, hogy meg lehessen érinteni az embereket, hogy mindenki vállalja a maga felelősségét, az igazságot keresse, ne csupán a látványos történe-

teket. Számolnunk kell azzal, hogy önző okokból támadások és szemrehányások érnek majd bennünket, mondanivalónk ellenállásba ütközik, kijelentéseinket hamisan interpretálják és történeteinket eltorzítják. Csoportunk néhány tagjának igen kényes a helyzete Németországban, mivel családnevük nagyon ismert. Hollandiában még mindig attól kell félni, hogy bizonyos emberek a családon állnak bosszút, ha valaki nyíltan beszél valamely családtag kollaboráns múltjáról. Meg kell védenünk magunkat és családjunkat, álneveket kell használnunk és tartózkodnunk kell a publicitástól. Valódi dilemma ez: át akarjuk törni, át kell törnünk a hallgatás falát, de ugyanakkor (részben) mégiscsak továbbra is hallgatnunk kell, hogy megvédjük individuális életünket a támadástól.

Egyik ülésünkön ezt a dilemmát beszéltük meg. Anneliese (féligen német, féligen holland) úgy vélte, hogy ha hallgatunk vagy elbújunk, akkor tulajdonképpen ugyanazt tesszük, mint a társadalom egésze, s hogy nem tudjuk lerombolni a falakat. Ugyanakkor belátja, hogy néhány csoporttag helyzete igen kényes. Ő maga is átélte, amikor a háború után Hollandiában holland gyermekek támadtak rá, mert „Mof”, azaz német volt. Nem bújhatott el, a nyelve elárulta. Noha a támadások igen hevesek voltak, a helyzetben mégis volt némi „igazság”, mert semmi nem maradhatott rejtve. Mit tehetünk, mit kell tennünk a mai helyzetben? Van-e valódi kiút ebből a dilemmából, amelyik nem kompromisszum, nem áll feszült viszonyban az igazsággal?

Eddig csak a társadalom hallgatását említettük. Ám nálunk, tettesek, cinkosok és kollaboránsok gyermekeinél a hallgatás már a családban elkezdődött. Szüleink nem mesélték el, mit tettek a háború előtt és alatt, a párt tagjaiként vagy szimpatizánsaiként. Anneliese megkérdezte anyjától, hogy a holland gyermekek miért bántak vele ilyen rosszul, miért szidják. Az anyja nem adott választ, inkább leszidta a gyereket, amiért ilyeneket kérdez. Az anyja magára hagyta a gyereket ebben a fenyegető helyzetben, azt a benyomást keltve, hogy ő egy nagyon rossz gyerek.

Fritz tudta, hogy az apja brit fogságban volt, és hogy bíróság elé állították a náci rendszerben viselt dolgai miatt. De apja még a kivégzése előtti utolsó levelében is letagadta a valóságot, ehelyett saját fogsága miatt panaszkodott. Saját fájdalma fontosabb volt az áldozatok fájdalmánál. Arról, ami a szülő és a gyermek viszonyában a legfontosabb, az igazságról, hallgatott. Maya azt mondta: „A hallgatás nem-viszony. Ha a kapcsolatban nincs helye az igazságnak, akkor nincs bizalom, nincs élet.”

Anne apja mindeddig hallgatott a múltról, olyan ember, aki alig szólal meg, mindig ül a székében, és nem csinál semmit. Anne sokat fáradozott azon, hogy szóba elegyedjék vele, hogy kialakítson vele valamilyen kapcsolatot, de az apja ezt mind a mai napig elutasítja, pedig csak cinkos volt.

Renate csak sok évvel a háború után tudta meg, amikor az apját letartóztatták, hogy köze volt a gyilkosságokhoz. Egészen 21 éves koráig jó volt a kapcsolatuk, nagyon szerette az apját. Amikor az igazság napfényre került, megromlott a kapcsolat, s az ő apákról és férfiakról kialakított képe súlyos károkat szenvedett.

Gondának, egy holland kollaboráns lányának alig volt kapcsolata az apjával. Azt mondta: „Ha életében csak egyszer annyit mondott volna, hogy rosszul döntött, hogy bűnös, az teljesen megváltoztatta volna az én életemet. Hallgatása és tagadása azonban megfosztotta attól az autoritástól, aminek megszerzéséért pedig oly sokat fáradozott. Nem látta be, hogy végeredményben az igazság biztosítja az autoritást.”

A hallgatás tagadás, az igazság elvetése. Romba dönti a bizalmat. Erősíti a magányt és a legnehezebb teherként sújtja a gyermeket. Mi hallgatásban nőtünk fel, a család és a társa-

dalom hallgatásában. Nagyon nehéz utat kellett bejárnunk, hogy mégis többé-kevésbé érzékeny, szeretetre képes emberekké váljunk. De azt, hogy a néha igen heves belső ellenállás ellenére sem szűntünk meg kiutat keresni a problémákból, a remény jelének tekinthetjük.

AZ APÁK

Noha a pubertáskorban apa és fiú kapcsolata többnyire más, mint apáé és lányáé, mindkettő egyformán fontos. Mindenekelőtt egyáltalán lennie kell egy kapcsolatnak. A félreértéseket és a hibákat persze nem lehet kizárni, még ha a kapcsolat meleg, érzékeny, elfogadó és emberi is. A mi csoportunk tagjainak másmilyen volt a kapcsolatuk volt apáikkal.

Fritz anyja mindig is igyekezett kivégzett férjéből hőst (vagy áldozatot) csinálni, hogy ne kelljen fiának sérült apaképet közvetítenie. Erre szolgáltak a diákkori és az eljegyzésük időszakából származó történetek (jellemző módon a munkában töltött évekről nem mesélt), amelyek kedvességét és humorát voltak hivatottak bemutatni. Fritz egyre hevesebb ellenállást tanúsított eziránt, ami oda vezetett, hogy abban a pillanatban elhagyta a családi ünnepeket, amint a többiek is kórusban kezdték mondani ezeket a történeteket. Az anyát soha nem lehetett rávenni, hogy tisztázza az apának a náci rendszerhez és ideológiához fűződő valódi viszonyát. Csak élete végén ismerte be egy barátnőjének, aki nem tartozott a „klánhoz”: „Azt hiszem, mégiscsak náci volt.” Anyja halála után Fritz elolvasta apja összes levelét, és egy olyan embert fedezett fel, akiben a konvenciók túltengtek, alig volt saját nyelve, nem beszélve az érzelmekről. A fogságból írt levelekben ugyan megjelenik némi érzelem, de továbbra is a harmadrangú irodalom és az idegen szavak nyelvét használta. Saját bűnösségét a végsőkéig tagadja, s mindent megtesz, hogy felesége és fia előtt igazolja magát. Idetartozik a brit megszálló hatalom fogvatartási és kihallgatási módszerei miatti folyamatos panasz. Fritz nagyon szeretett volna valamit megtudni apja kihallgatási módszereiről. Az, hogy férfi referenciaszemély fizikai jelenléte nélkül, akinek persze az apának kellett volna lennie, cseperedett fel, valamint az, hogy a hazugnak megismert apakép ellen védekezett, azt eredményezte, hogy a férfiakkal mindig problémásak voltak a kapcsolatai. Iszonyodott a konvencióktól is, amelyek az életet meghatározzák. Részben saját érdekeivel ellentétes döntéseket is hoz, például pszichikailag és anyagilag is teljesen függetlenedni próbál a családjától. Önálló életének kezdetét a családi gyökerekkel szembeni ellenállás határozta meg, nem a harmonikus növekedés.

Bernd gyermekkorában alig látta az apját, aki a pártapparátusban betöltött pozíciója miatt gyakorta volt távol. Kapcsolatuk az adott lehetőségek keretei között jó volt, még ha nem is igazán szívélyes. De ez akkoriban nem számított szokatlannak. Berndet egy, a párt által működtetett internátusba küldték, mert apja szerint nem volt elég szorgalmas. Jelentéseket is kellett írnia apjának az iskolai dolgairól. Csak a Harmadik Birodalom összeomlása után kezdett derengeni Berndnek, hogy tulajdonképpen mi is történt. A legközelebbi környezetéhez tartozó pártemberek sorra öngyilkosok lettek. Tulajdonképpen tőle is ezt várták el, de egy barátjával együtt másképp döntöttek. Úgy gondolta, el kell bújni, s egyszerű parasztknál kötött ki, akik ápolták is, amikor nagyon megbetegedett. „Örökbe fogadó” szü-

leinek semmit meg nem kérdőjelező keresztényi szeretete segítette abban, hogy saját összeomlásából kigyógyuljon. Tudatosan ateistának nevelték, itt viszont naponta megélte a kereszténységet, ami mély nyomokat hagyott benne. Végül katolikus pappá vált, de mindig is attól félt, hogy külföldön talán még élő apja ezt árulásnak tekinti, talán meg is gyilkoltatta. Mély hite által támogatott, hosszú folyamat során sikerült lassacskán elérnie, hogy apját a maga valóságában, vagyis jó és rossz oldalaival együtt lássa.

Ezen a ponton fölteszük a kérdést, hogy el szabad-e fogadni az ilyen apákat, sőt, szabad-e szeretni őket. Hiszen egyrészt akár szerető apák és férjek, másrészt viszont nők és gyermekek gyilkosai, vagy legalábbis segítői és ismerői e bűncselekményeknek. Lehetséges itt egyáltalán a szeretet, vagy bűnük oly nagy, hogy csak a megvetés és elítélés maradhat? Idekívánkozik *Arthur Schnitzler* egy története, amelyet Gertrud mesélt el nekünk. Egy férfitől szól, aki esküvője előtt, 1920 körül gyermekeket gyilkolt, amit esküvője után is folytatott anélkül, hogy felesége észrevette volna. A férfi látszólag lelkiismeretes banktisztviselő volt, úgy tűnt, normális életet él. Amikor kiderült az igazság, hogy kettős életet élt, felesége elvált tőle, mivel egyáltalán nem tudta, hogy férje ki is voltaképpen. A mi anyáink ugyanígy éltek ugyanilyen férfiakkal. Elválhattak volna, de nem tették. A gyermekek ezt a lépést nem tehetik meg. Ők apjuk „húsából” valók maradnak. Kényszerűen élnek együtt azzal a zavaró ténnyel, hogy kötődnek egy bűnözői egzisztenciához, s megmarad a gyanú bennük, hogy ez meghatározza őket.

Heidrun apja orvos volt, az eutanáziaprogram résztvevője. Még az sem kizárt, hogy saját fiát is ő hagyta meghalni, aki sérülten született. Az apa-lány viszony nagyon feszült volt. Fritzhez hasonlóan ő is üdvözlőlapokat kapott apjától, amelyek szövege egy kisgyerek számára teljességgel érthetetlen volt. Az apa a gyermekeihez való viszonyában igazából észre sem vette, hogy egy gyerek az gyerek (talán az időik szava). Másrészt olyan becenevekkel illette őket, mint „Cion lánya” és „legkisebbik királylány”. Heidrun attól tart, hogy érzelmei meglehetősen ambivalensek voltak. A félelmei olyan erősek voltak, hogy apja bűnözői oldalát csak a halála után tudta felfogni, s csak ekkor tudta földolgozni kapcsolatait.

Gonda apja holland kollaboráns volt, aki nem vett részt közvetlenül bűncselekményekben, ám gondolkodását erősen befolyásolta a fasizmus. Fölháborodott például az egyik szomszéd családon, akiknek három sérült gyermeke született, és úgy vélte, az ilyen embereknek meg kellene tiltani, hogy gyermekeket hozzanak a világra. Pontosan ekkoriban feküdt Gonda gipszágyban, hogy gerincferdülését korigálják. Ő is sérültnek érezte magát, apja szavait pedig támadásnak, a megvetés jelének érezte. Ugyanezt érezte akkor is, amikor egyszer (addigi osztályelsőként) erős szorongásai miatt deprimált volt az iskolában, s apja, ahelyett, hogy segítene volna, egyfajta kárörömmel figyelte gyengeségét. Ezt is a megvetés jelének, szinte szellemi megsemmisítésnek élte meg.

Gyakran fölteszük magunknak a kérdést, hogy ez a kor és ez az ideológia, ami fél Európát magával ragadta, mit jelentett a családi együttélésben. Az érzéketlenség, a keménység doktrínájának következménye az összes történetünkben megmutatkozik. Anneliese apja, aki maga nem is volt náci, hanem Németországban kényszerrel sorozták be, kislánya szemei előtt égette el gyermeke szeretett, de általa mocskosnak tartott babáit, s egyáltalán nem érdekelté őt a gyerek sírása. A kicsi éppen akkor hallott Auschwitz szörnyűségeiről, a babái számára a gyerekeit jelentették. Konstant apja nem vett részt aktívan a náci rendszer cselekményeiben. De ő is nyilvánvalóan „korának gyermeke” volt: a fiát nullának tekintette. Jelentéktelen ügyeket a legszigorúbban büntetett. A fiúnak magának kellett hoznia a

vesszőt, amellyel megverte. Ő volt a családi bűnbak. Így megbélyegezve képtelen volt másokban keresni a bűnt, és megvádolni őket. Agresszióját csak saját maga ellen tudta fordítani. Kapcsolat helyett apjával így egyfajta „nem-kapcsolat” jött létre.

El lehet-e fogadni, egyáltalán szabad-e elfogadni ezeket az apákat, sőt, akár még szeretni is őket? Az egyik találkózónkon egy újságírónőről beszélgettünk, aki arra gyűjtött bizonyítékokat, hogy nem Demjanjuk volt „Rettegett Iván”,² hanem valaki más. Maya azt kérdezte, hogyan lehet egy olyan ember érdekében fáradozni, aki még ha nem is volt „Rettegett Iván”, akkor is szörnyű ember, ugyanis az izraeli per idején tanúsított magatartása nem állt másból, mint az áldozatok meggyalázásából, s aligha lehet benne mást látni, mint szörnyeteget. Ekkor a vita nagyon emocionálissá vált. Heidrun és Gonda a viselkedését a bűnösség legszélsőségebb tagadásaként értelmezték. Arra emlékeztek, amint saját apjuk beszélt az áldozatokról és a zsidókról. Az, hogy így érthetővé vált számukra ez a viselkedés, nem jelentette ugyanakkor annak elfogadását. De egy idegent mindkét asszony könnyebben tudott megérteni, mint a saját apját. Nekik meg kellett halniuk ahhoz, hogy el tudják őket egész emberként fogadni.

A Demjanjukról szóló vita nem ok nélkül volt a legnehezebb beszélgetésünk. Zsidóként Maya úgy érezte, a viselkedése támadás őellene, s az áldozatokkal vállalt szolidaritást. Heidrun és Gonda ugyancsak undorodtak Demjanjuktól, de mégis ragaszkodtak ahhoz, hogy a férfi nemcsak szörnyeteg, de ember is volt. Ha minden emberséget megtagadnának tőle, akkor saját apjukat is ugyanígy ítélnék meg. A dilemmát megoldani nem tudtuk, csupán kibírtuk. Maya képes volt elismerni, hogy a többiek felfedeznek emberséget tettes apáikban (ha mégoly keveset is), és akármilyen is az illető, de kapcsolat fűzi őket hozzájuk. A többiek el tudták fogadni, hogy Maya az efféle kapcsolatot nem akarja, nincs is szüksége rá, és hangsúlyozza a szolidaritáshoz való jogát. De az apát emberség nélküli szörnyetegnek nyilvánítani a gyermekek részéről azt jelentené, hogy megölik. Az apák ugyan gyilkoltak, de a gyerekek már nem akarják ugyanezt tenni. Maya azért juthatott erre az álláspontra, mert már mostohaapjánál megtapasztalta a toleranciát és emberséget. Szinte egész családja a holokauszt áldozatává vált, de a háború után liegnitzi házukban mégis két német cseléd-lányt alkalmaztak, akikre a kisgyerekeket is rábízták. A család már akkor különbséget tett tettesek és egyszerű németek között.

Állandóan csodálkoztunk, hogy Maya képes meghallgatni és elviselni történeteinket. Ráadásul az, hogy másképp nézi a dolgokat, sokszor kiutat mutatott nekünk kétségbeesésünk káoszából. Végül is arról volt szó, hogy felnőtte váljunk, tanuljuk meg elfogadni apánk valós képét, így fosztva meg őt fölöttünk gyakorolt hatalmától. Mindazonáltal néhány esetben ez alig volt elképzelhető. Berndtől kérdeztük: „Hogyan tudsz élni az apádról tudott igazsággal, aki mégiscsak a pártapparátus egyik mértékadó személyisége és a holokauszt egyik előkészítője volt?” Egyszerűen így válaszolt: „Ezzel *kell* élnem.” Mint már mondtuk, a gyermekek nem nyújthatnak be válópert. Ezért meg kell találnunk azt az utat, hogy magunkhoz és apáinkhoz is igazságosak legyünk, hogy magunkat és családjunkat élőnek, elevennek élhessük meg. Aki belemerevedik a tagadásba, az letér arról az útról, amely megengedi az életet.

Mit jelent ez a valóságban? Gonda ebből a szempontból jó tapasztalatokkal rendelkezik. Danna³ együtt próbált pozitív érzelmi kapcsolatot kiépíteni apjával, akitől még mindig félt. Mindig azt érezte, hogy apja iránti vonzódása visszautasításra talál. Ez még tizennégy évvel apja halála után is fáj neki. Dan azt hangsúlyozta, hogy az, hogy megadatott neki apját szeretnie, talán a legfontosabb az életében. Ő maga talán engedélyezte volna ezt a pozí-

tív viszonyt apjához, de a holland társadalom nem, s ez ezért volt számára is hosszú időn át lehetetlen. Valóságos „rituálé” során kínálta fel újra apjának a szeretetet, immár nem félve a visszautasítástól. Ebben a pillanatban támadt az az érzése, hogy egy családhoz tartozik, vannak gyökerei, nincs kiszolgáltatva a káosznak. A gonosz és frusztrált gyereket, aki eddig szükségszerűen volt, leengedhette „a kertbe játszani”.

Az efféle rituálét talán könnyebb elvégezni egy halott apával, de egy élő „hallgatóval” is lehetségesnek kell lennie. Anne magában tudja hangsúlyozni a kapcsolat szükségességét, valamint hajlandóságát a hallgatás megtörésére, figyelmen kívül hagyva a másik oldal reakcióit. A saját készség a nyitottságra talán fontosabb, mint a tagadók vonakodása.

AZ ANYÁK

Egyik találkozásunk után még együtt maradtunk, s részben vicces történeteket kezdtünk mesélni anyáinkról, hogy mennyire fontos volt számukra mindig a tisztaság. Ekkor tűnt fel, hogy talán ebben is van valami kapcsolat a rend és tisztaság doktrínájával, s azonnal ismét a vita kellős közepén találtuk magunkat. Legtöbbünk anyja tényleg valóságos „tisztaságmániás” volt. Miért nem tudták elviselni házukban a rendetlenséget? Talán a rend és tisztaság adott nekik tartást a sarkaiból kifordult világban? A káosz és a bizonytalanság miféle érzelmeit rejtegették a ház iránti abszurd gondoskodással, ahelyett, hogy valóban gyermekeik felé fordultak volna?

Megállapítottuk, hogy sokunk megijedt, amikor az anyja az érkezését jelentette be. Azonnal vadul pucoló kisördögökké váltunk magunk is, csakhogy anyáink kritikáját elkerüljük. Noha magunk elhatároztuk, hogy mi nem válunk háztartásunk rabszolgáivá, mégsem szabadultunk fel teljesen a múlt hatása alól. Éppen ezen a ponton voltak nagy vitáink anyáinkkal. Ez hozzájárult ahhoz, hogy később önállósuljunk. De még ma is érzékeljük némelyiküknél, hogy rosszallják, vagy féltékenyek, amiért mi képesek voltunk arra, hogy saját utunkat járjuk.

Az ő idejünkben a nőket még a férj iránti engedelmességre nevelték, ráadásul anyagilag is függő helyzetben voltak. A 20-as évek néhány változtatási kísérletét a nácik szigorúan elnyomták. A nőket visszautalták klasszikus feladatköreikbe. Számos nő számára persze ez bizonyosan nem jelentett problémát, mert e szerep biztonságot is nyújtott. Mindazonáltal a szabadság igényét teljesen mégsem lehetett elnyomni. Anyáink azzal, hogy minket is efelé igyekeztek terelni, öntudatlanul rajtunk álltak bosszút azért, mert maguk képtelenek voltak arra, vagy legalábbis nem volt lehetőségük rá, hogy megvalósítsák titkos vágyaikat.

Ezek a megfontolások részben arra is magyarázatot adnak, amit mi éltünk át velük: Monika anyja, aki elhallgatta az apa halálát, és egy fantomképet ápolt; Fritz anyja, aki az apát mindig jó emberként és hősként állította be; Konstant anyja, aki eltúrta az apa zsarnokoskodását. Ezek az anyák nyilvánvalóan gyermekeik érzései árán is védelmezték férjeiket. Anne és Gonda anyja ugyanakkor egyfajta rosszallással is figyelték férjeik viselkedését, s ez a felfedezés megkönnyítette gyermekeik számára a kritikus kérdések felvetését. A háború után Mayát is gyakran egyedül hagyta az anyja. Amikor utóbbi azután nagyanyává vált, már több melegséget volt képes adni, amit lánya meg is fogalmazott neki. Az anya, aki nem volt tudatában viselkedésének, s nagyon megrendült, amikor lánya közölte ezt

vele. De azzal, hogy nem hártotta el a felelősséget, segített Mayának abban, hogy túl tudjon lépni fájdalmán, és meg tudjon bocsátani.

A *mi* anyáink közül miért nem találták meg sokan a felelőséghez vezető utat, miért bujkáltak továbbra is a sikeres háziasszony, engedelmes feleség álorcája mögött? Ha lenne bátorságuk a bátorság hiányát legalább önmaguk előtt beismerni, akkor talán megbékélnének magukkal, és képesek lennének békét kötni gyermekeikkel.

BŰN, BELÁTÁS, MEGBÉKÉLÉS ÉS FELELŐSSÉG

Ha apáink (szüleink) képesek lettek volna bűneiket felismerni és beismerni, számunkra könnyebb lett volna a múlt földolgozása, hiszen a bennünket nyomasztó bűntudat terhe erősen akadályoz minket ebben. Ha az eszünket követjük, nem sok értelme van valakit bűnössé kikiáltani valami miatt, amiről nem tehet. De csoportunk legtöbb tagjának ez volt, vagy részben még most is ez az érzése. Bűnösnek éreztük magunkat mindazért, amit a nációk másokkal, kiváltképp a zsidó néppel szemben elkövettek, noha tudjuk, hogy nem mi tehetünk róla. Gyakorta megakadályozta ez a zsidókkal a zavartalan kapcsolatot. Ugyanakkor ha személyesen is kapcsolatba kerültünk velük (nyaraláson vagy a mi témánkat érintő rendezvényeken), akkor többnyire megkönnyebbültünk. A zsidók nyilvánvalóan képesek voltak arra, hogy különbséget tegyenek a valódi tettesek és az összes emberben benne rejlő negatív potenciál között. Ez a magatartás nekünk is segített a megkülönböztetésben.

Bűnösnek éreztük magunkat, noha természetesen tudtuk, hogy nem voltunk részesei a nációk bűneinek. Talán emiatt váltunk mi képesekké elismerni apáink bűneit, amit maguk nem tudtak megtenni. Összeszedtük bátorságunkat, hogy felismerjük bűnösségüket, hogy gyászolhassuk áldozataikat, felismerjük a bennünk rejlő agresszió szimptomáit és felelőséget vállaljunk saját agresszív cselekedeteinkért.

Nem volt egyszerű kibogoznunk a problémák e gomolyagát. S ebből a szempontból is még sok minden van, ami feldolgozásra vár. A bűntudat, kiváltképp ha nem saját bűnünkre vonatkozik, még mindig megzavarhatja a zsidókhöz és a háború más áldozataihoz fűződő kapcsolatainkat. Hogyan tudnánk megszabadulni ettől? Olyan sokat féltünk attól, hogy átvettünk antiszemita érzelmeket, hogy az a veszély fenyegetett minket, hogy filoszemitákká leszünk. Ugyanakkor az irreális szeretet és idealizálás persze éppoly veszedelmes, mint az alaptalan viszolygás és diszkrimináció. Erről a témáról is komoly vitát folytattunk: szembenézhetünk-e zsidókkal pontosan ugyanúgy, mint saját népünk tagjaival? Elfogadhatjuk-e, hogy esetenként ők is éppoly barátságosak vagy barátságatlanok, mint mi? Tudjuk-e Izraelt ugyanúgy nézni, mint az összes többi államot, és el tudjuk-e viselni, hogy a kormánya hibázik, ahogyan a mi kormányaink is szoktak tévedni? Abba tudjuk-e hagyni, hogy a zsidó népet terheljük idealizált elvárásainkkal? Különben az állandó csalódás lesz a részünk. Végül képesek vagyunk-e valóban a hátunk mögött hagyni a történelmet, s olyan saját döntéseket hozni, amelyeket nem határoznak meg szüleink döntései?

Nem egyszerű. Fritz például és generációnk számos tagja, a szülőkkel szemben egyfajta ellenélelmódot fejlesztett ki. A változtatás jó szándéka vezérelte őket abban, hogy nevelők vagy más szociális céltételezésű foglalkozás művelői lettek. Felvetődik a kérdés,

hogy az efféle döntésekben nem játszott-e mégis valamilyen szerepet a szülőkkal szembeni ellenállás, ami azt jelentené, hogy így ezek is reaktív reflexiók, s így nem is igazán tekintendők valóban önálló döntéseknek.

Heidrun mesélt egy esetet, ami a történelem által meghatározott zavarodottságunkat illusztrálja: amikor egy apró termetű kínait látott egy nagy Mercedesben, egy pillanatra azt gondolta: „*A franca, mit keres ez a mi autónkban?*” Lefülvélve saját sovinizmusát, elszégyellte magát, s attól tartott, hogy ez ugyanaz az idegengyűlölet, amit a szüleinél tapasztalt, minden nem írja elvetése. Megbeszélte az esetet a lányával, aki felszabadító kommentárt fűzött hozzá: „Nézzük inkább a *kis* embert a *nagy* autóban, ez hangsúlyozza a helyzet komikusságát, és nem diszkrimináció.” Ha az ember gyakorolja, hogy a dolgokat más szempontból is lássa, az segít a múlt kísérteteinek elűzésében. A humor nem a legrosszabb út, mert békülékeny, és előfeltételezi a szabadságot az egyenrangúság értelmében. Ezért is kérdeztünk rá, Németországban vajon miért olyan kevésbé elterjedt a humor.

Térjünk vissza az igazság elismerésének kérdéséhez: amit Dan egy interjúalánya apjáról mesélt nekünk, abból kiderül, hogy a náci tettes számára alig lehetséges a továbblépés, ha felismeri bűneit. Talán ez a belátás vezetett némelyeknél öngyilkossághoz. Ezek az esetek közismertek, de a motívumokról gyakran szinte semmit nem tudunk. A továbblépés csak akkor lehetséges, ha a bűnösséget valamilyen módon elfojtják. Dan Bar-On leírja egy beszélgetését egy orvossal, aki Auschwitzban dolgozott. A férfit ártatlannak nyilvánították, mert néhány foglyon segített, és megtagadta, hogy a szelekcióban részt vegyen. Ragaszkodott ahhoz az eszméhez, hogy az orvosi etikának megfelelő életet élt. Alapvetően tagadta ugyan, hogy bűnös lenne, de árnyalta ezt annyiban, hogy megengedte magának, hogy néhány részlet miatt sajnálkozását fejezze ki. Így megmentette saját önbecsülését.

Még egyszer rá kell kérdeznünk arra, amivel részben mi is próbálkoztunk: Belátásra bírhatjuk-e a tetteseket, s valóban ez lenne-e a mi feladatunk? Végül is e téren általában mi magunk is kudarcot vallottunk. Kényszeríthetünk-e másokat arra, hogy felismerjék, hogy vállalni kell a felelősséget? Csoportunk legtöbb tagja ezen fáradozott. Beszéltek erről a családban, a baráti és munkatársi körben, egyházak tagjaival és munka közben az iskolában. Néhányan csalódtak, és mindenki némileg elfáradt. Másokat nem kényszeríthetünk belátásra. Jól-rosszul meg kell találnunk a valóságot, és le kell számolnunk a nagy elvárásainkkal. Maya, Fritz és Gonda például úgy döntött, hogy csak olyan emberekkel dolgoznak tovább, akik kritikusan foglalkoznak e témával, és készek saját nézeteik felülvizsgálatára. Többé már nem próbáljuk környezetünket e téma felé irányítani. A lehetőségek határainak elfogadása nem egyenlő a rezignációval.

Meg kellett tapasztalnunk, hogy e témát általánosságban mennyire kerülük, milyen ellenállás van vele szemben. Az esszenciális kérdésekkel szemben masszív érdektelenség mutatkozik, s mi nem változtathatunk ezen. Mi elmesélhetjük történeteinket, ezzel elvégezhetjük a munkánkat, de nem vállalhatjuk mások helyett a felelősséget.

Máskor a jogról és a büntetésről beszélgettünk. Maya úgy gondolta, hogy apósának járna valami emléktáblaféle a családi sírban, a névtelen elkapartság helyett. Nagyon csodálkoztunk, hogy zsidóként egy nácinak akar emléket állítani. Azt felelte, alapvetően a halálbüntetés ellen van; az apósát kivégezték, s többel, mint az életével, úgysem fizethet meg. Ez teszi lehetővé Maya számára, hogy emberként neki is jóváhagyja az emlékezetet. Anneliese azt kérdezte, hogyan lehet vitatni a halálbüntetést még olyan súlyos esetekben is, mint a tömeggyilkosság: „Hogyan lehetne másképp megbüntetni ezeket az embereket, ha nem a halállal? A holland kormány módszere, hogy a háborús bűnösöket több mint negy-

ven évre lecsukja, talán jobb?” Maya így felelt: „Nem, tulajdonképpen úgy van, hogy semmilyen büntetés nem szolgáltat igazságot. Helyes, hogy a bűnözőket elítélik egy formális perben. Ez a jogi oldal. De ez még nem elég. Én morális és etikai igazságszolgáltatásra gondolok. Nagyon szeretném megkérdezni azt a parancsnokot, aki a gettókban adta ki a parancsot az emberek agyonlövésére, hogy emlékszik-e a nőkre, gyerekekre, öregekre...” Valaki azt kérdezte: „Azt gondolod, hogy az a morális igazság, ha betekintést nyernek bűneikbe?” Maya igennel felelt. Heidrun tovább kérdezett: „Arra is kész lennél, hogy a parancsnokot meghívd a házába, hogy beszélhess vele?” Maya néhány percig hallgatott, majd suttogva felelt: „Igen, készen állok rá. A népemért, érted?”

Ha a büntetés nem a megfelelő eszköz az irányváltás elérésére, akkor van-e valami más? Gonda is megpróbálkozott a Maya-féle másik úttal. Egy kollaboráns gyermekeként a holland társadalom kirekesztette. Végül összeszedte bátorságát, és a holland kormányt, amely holland asszonyok és gyermekek személyes javait elkoboztatta, valóságos rituáléval beperelte. Ugyanígy tett a holland társadalommal, amelyik a kollaboránsok gyermekeit folyamatosan diszkriminálta. Ebben a szimbolikus perben megszabadult dühétől és keserűségétől, s az ítéletet is meghozta: felmentés! Felmentés, a felelősségre apellálva.

Gonda számára a rituálé felszabadulást jelentett. De lehet-e alkalmazni effélet a háborús bűnösök esetében is? Vagy túlságosan nagy a különféle esetek között a különbség? Nem úgy van, hogy csak magunkat akarjuk megszabadítani terheinktől, hanem reméljük, hogy megszűnik a diszkrimináció, a háború és a tömeggyilkosság? Meg tudjuk-e akadályozni, hogy diktátorok jussanak hatalomra, akik a világot újabb katasztrófába döntik, vagy például Izraelt akarják megsemmisíteni? Gyakran érezzük magunkat tehetetlennek, gyakran esünk kétségbe szerény lehetőségeink miatt. Miként tudunk szembeszállni az erőszak dicsőítésével, s lehetővé tenni, hogy az ember az erőszakból kivezető utat, vagyis az élet útját válassza?

Egy régi történet, illusztrációképpen: Meir rabbi egy imájában arra kérte Istent, hogy az egész környéket rettegésben tartó útonállókat ölje meg. A felesége azt mondta: „Nincs igazad: a zsoldárok azt követelik, hogy a bűnt semmisítsük meg, nem azt, hogy a bűnözőket. S a zsoldár így ér véget: »Nem bűnözők immár«. Azért kell hát imádkoznod, hogy a rablók térjenek le a rossz útról, így segítesz mindenkinek.” Meir rabbi tehát ily módon imádkozott, a gonosztevők megtértek, és teljesítették, amit a zsoldár mond. Ez volt a döntés az élet mellett.

Fordította: Mesés Péter

JEGYZETEK

¹ A szöveg eredeti megjelenési helye: Bar-On, Dan: *Die Last des Schweigens*. 14. fejezet. Frankfurt – New York, 1993, Campus Verlag. A könyv angol eredetije ezt a fejezetet, melyet az önsegítő csoport résztvevői írtak, nem tartalmazza. A német kiadáshoz írt új bevezetőben a szerző a következőket mondja a csoportról: „The TRT (To Reflect and Trust) group was composed of German Nazi perpetrators’ descendants and descendants of Holocaust survivors. The Germans began meeting as a self-help group in October 1988, as a byproduct of the interviews I carried out in Germany that are described in this book. After following their work for four years, I asked the group if they would be ready to meet a group from »the other side«. When they answered positively, I approached a few of students

from my seminar at Ben-Gurion University in Beer Sheva, Israel, on »the psychosocial after-effects of the Holocaust on second and third generations«. In addition, I approached members of »One Generation After«, the organization of descendants of Holocaust survivors in Boston and New York. Volunteers of the three subgroups gathered for the first encounter in Wuppertal, Germany in June 1992 and met almost every year for the last ten years. Since 1998 we invited practitioners who work on issues of reconciliation in current conflicts in South Africa, Northern Ireland and Palestinians and Israelis to take part in these encounters.”

² John Demjanjuk 1920-ban született (Ivan Demjanjuk néven) a Szovjetunióban, és 1951-ben emigrált Európából az Egyesült Államokba. Később háborús bűnökkel vádolták, majd halálra ítélték, miután Izraelben élő holokauszt túlélők felismerték benne „Rettegett Ivánt”, a hírhedt treblinkai megsemmisítő-tábor SS-őrét, aki 1942–43 között állítólag különösen kegyetlenül kínozta és ölt meg táborlakókat. Később az izraeli legfelsőbb bíróság felmentette az emberiség elleni bűncselekmény vádjától, amikor újabb tények kerültek napvilágra.

³ A terápiás csoport vezetőjével – a szerk.

Lena Inowlocki

KI NEVEZHET KIT „NÁCINAK”?

Egy internetes vita arról, hogyan sértett meg egy újságíró
a londoni polgármester¹

A tabuknak szokás egy olyanfajta hatalmat tulajdonítani, hogy képesek elnyomni a kényes és körülírt fogalmakról való párbeszédet és gondolkodást. A közbeszédben politikusok és újságírók érvelnek olykor-olykor a tabuk ellen: a felvilágosodás gesztusával igyekeznek fölvenni a harcot a „gondolkodás tilalma” s ezzel azon hatalmak ellen, amelyek elnyomják a gondolkodást. Ez pompázatosan hangzik, ám valójában nem jelenti a gondolkodási *szokások* tisztázását. A főnnálló tabuk állítása és a róluk szóló, lát-szólagosan demisztifikáló beszéd a beszélőt sokkal inkább hatásos retorikához juttatja – ezt célozza a vélt tabutörés. A populista retorika egyik centrális toposza a „zsidókra” és „Izraelre” vonatkozó szabad véleménynyilvánítás állítólagos korlátozottsága. Implicit vagy explicit módon azt jelezve ezzel, hogy e hatalom igáját a beszélő lerázta magáról; beszédével azt bebizonyítja be, hogy ő maga megszabadult az elnyomástól, s ezt ígéri hallgatóinak is.

Még ha a tabutörést nem is hirdetik meg programszerűen, a zsidókra és Izraelre vonatkozó provokatív beszéd akkor is hasonló hatással járhat. A hatás minden esetben egyfajta heroikus identitáskonstrukcióval függ össze, amit az „ellenbeszéd” tesz túlerővé.

Két, teljességgel különböző társadalmi és médiabeli összefüggésben jelentkező eset kapcsán szeretném bemutatni, miként vezet a látszólag felszabadult/felszabadító beszéd heroikus önfelstilizáláshoz: az egyik egy *face-to-face* [szemtől szembe] interakció, amelyben egy politikus szidalmaz egy újságíró, a másik pedig fiatal felnőttek egy internetes fórumon zajló vitája, amelynek résztvevői név szerint ugyan ismerik egymást, de személyesen nem.²

Az első eset egy interjú, amelyben a londoni polgármester 2005 februárjában egy zsidó újságíró, „német háborús bűnös”-nek és „lágerőr”-nek nevezett. Ezek a történelmi megnevezések szidalmazásként abszurdak, és tulajdonképpen magára a beszélőre szállnak vissza, illetve nyelvi kifejezőeszközeinek szegényes kelléktárára utalnak. De egy zsidó szidalmazásaként provokálnak, s a történések implicit figyelmen kívül hagyásával a történelem sajátos értelmezését tartalmazzák. Azt, hogy ez tapintatlan és sértő, a beszélő tudatosan ignorálja; a tabutörés pedig, mint felszabadító csapás, úgy tűnik, ezt igazolja.

A második esetben fiatal felnőttek vitatkoznak az eset kapcsán egy internetes fórumon, arról, hogy a polgármester vonakodott bocsánatot kérni kijelentése miatt. Itt megmutatkozik, hogy a közvéleményben nem marad következmények nélkül a tabutörés retorikája,

illetve az a provokáció, amelynek azt a beszélő szánta, s hogy ezt a provokációt tovább élésíthetik a megjelenő további pozicionálások, identifikációk és ellenidentifikációk. A politikus és a riporter rutinos ütésváltásától eltérően a fiatal felnőttek intervencióinál elsősorban arról az alkufolyamatról van szó, amelyben az identifikációk létrejönnek, illetve érvényre jutnak.

„WHAT DID YOU DO BEFORE? WERE YOU A GERMAN WAR CRIMINAL?” [MAGA MI VOLT AZELŐTT? NÉMET HÁBORÚS BŰNÖS?]

Oliver Finegold, a londoni *Evening Standard* riportere 2005. február 15-én interjút akart készíteni Ken Livingstone londoni polgármesterrel, aki éppen távozott a Labour Party Chris Smith tiszteletére rendezett ünnepségéről, és aki húsz évvel korábban parlamenti képviselők között elsőként ismerte el nyilvánosan homoszexualitását. Finegold a rövid beszélgetést magnóra vette. A polgármester nem akart interjút adni, mire a riporter a „German war criminal” [német háborús bűnös] és a „concentration camp guard” [náci lágertőr] megnevezésekkel illette. A dialógust az *Evening Standard* egy már hosszan tartó vita kapcsán közölte:³

Oliver Finegold: Mr. Livingstone, *Evening Standard*. How did tonight go?

Livingstone: How awful for you. Have you thought of having treatment?

Finegold: How did tonight go?

Livingstone: Have you thought of having treatment?

Finegold: Was it a good party? What does it mean for you?

Livingstone: What did you do before? Were you a German war criminal?

Finegold: No, I'm Jewish, I wasn't a German war criminal and I'm actually quite offended by that. So, how did tonight go?

Livingstone: Ah right, well you might be [Jewish], but actually you are just like a concentration camp guard, you are just doing it because you are paid to, aren't you?

Finegold: Great, I have you on record for that. So how was tonight?

Livingstone: It's nothing to do with you because your paper is a load of scumbags and reactionary bigots.

Finegold: I'm a journalist and I'm doing my job. I'm only asking for a comment.

Livingstone: Well, work for a paper that doesn't have a record of supporting fascism.

Livingstone then walked off.

[Oliver Finegold: *Mr. Livingstone*, az *Evening Standard* újságírója vagyok. Milyen volt a mai este?

Livingstone: Rémes munkahelye van. Gondolt már arra, hogy kezeltetnie kellene magát?

Finegold: Milyen volt a mai este?

Livingstone: Gondolt már arra, hogy kezeltetnie kellene magát?

Finegold: Jó parti volt? Mit jelent az Ön számára?

Livingstone: Maga mi volt azelőtt? Német háborús bűnös?

Finegold: Nem, zsidó vagyok, nem voltam német háborús bűnös, sőt az igazat megvallva ez igen sértő megjegyzés volt. Tehát milyen volt a mai este?

Livingstone: Jól van, lehet, hogy maga az [azaz: zsidó], de pont olyan, mint egy náci lágerőr, és csak azért teszi, mert ezért fizetik, nemde?

Finegold: Pompás. Ezt felvettem magnóra. Szóval milyen volt a mai este?

Livingstone: Nem magáról van szó, hanem a lapjáról, amit egy rakás mocsok alak és bigott reakciós csinál.

Finegold: Újságíró vagyok, a munkámat végzem. Csak egy kommentárt kérek.

Livingstone: Hát akkor menjen olyan újsághoz dolgozni, amelyik nem támogatja a fasizmust.

Ezután Livingstone elment.]

A polgármester nem vesz tudomást a riporternek az este menetére vonatkozó kérdéséről; visszautasítja az interjút, amennyiben a riporter látszólag sanyarú állapotára tereli a szót („How awful for you. Have you thought of having treatment?” [Rémes munkahelye van. Gondolt már arra, hogy kezeltenie kellene magát?]). A riporter erre föl megismétli a kérdését, a polgármester pedig a témaváltást. A riporternek az estére vonatkozó újabb kérdésére, amellyel a polgármesterből a homoszexualitáshoz való viszonyára vonatkozó állásfoglalást akar kicsalni („What does it mean for you?” [Mit jelent az Ön számára?]) – saját maga, illetve a Labour Party nevében, mire Livingstone a riporter patologizálásáról áttér a kihallgatására és rágalmazására („What did you do before? Were you a German war criminal?” [Maga mi volt azelőtt? Német háborús bűnös?]). Finegold nem kommentálja a kérdés abszurditását, inkább azzal válaszol, hogy ő zsidó, és a kérdés sérti.

E hatalmi harcban arra megy ki a játék, hogy ki válaszoljon kinek a kérdésére. Livingstone elhárította a riporter kérdéseit, és önmaga tett fel egy retorikus kérdést, amire Finegold az abszurditása ellenére válaszolt, bizonyára azért, mert zsidó származása miatt sértve érezte magát.

A polgármester nem vesz erről tudomást, és rágalmazását metaforaként ismétli meg („Ah right, well you might be [Jewish], but actually you are just like a concentration camp guard, you are just doing it because you are paid to, aren't you?” [Jól van, lehet, hogy maga az, de pont olyan, mint egy náci lágerőr, és csak azért teszi, mert ezért fizetik, nemde?]); ily módon tekintve el a valóságtól, attól, hogy a zsidók áldozatok voltak. A metafora által a fogalmak kikerülnek történelmi kontextusukból, és tetszőlegesen felhasználhatók válnak. A rágalmat Livingstone ugyanakkor nagyon is személyes sértéssel köti össze, amennyiben éppen egy zsidót vádol azzal, hogy náci tettes volt.

Finegold kifejezte elégtételét, hogy a megjegyzést magnóra vette, s annak közlése publicisztikailag és politikailag is nagy port ver majd fel, s negatív hatással lesz a polgármester tekintélyére. Az estére vonatkozó újbóli kérdésre Livingstone most már kifejezetten megtagadja a választ azzal az indokkal, hogy az újság kiadói „mocsok” és „bigott reakciósok”. Finegold a foglalkozására hivatkozik: „Újságíró vagyok, a munkámat végzem. Csak egy kommentárt kérek.” Livingstone erre csak annyit mond, hogy Finegoldnak olyan újságot kellene keresnie, amelyik nem „támogatta a fasizmust”, majd továbbmegy.

A „German war criminal” [német háborús bűnös] és a „concentration camp guard” [lágérőr] kifejezésekkel a polgármester a riporternek egy olyan újság számára végzett ténykedését gyalázza, amelyet politikailag az ellenfelei közé tartozónak vél. Mennyiben részese az *Evening Standard* valamiféle Livingstone elleni kampánynak, s hogy mit értett azon, hogy az újság „a fasizmust támogatta”, arra itt nem térünk ki; a kommunikációs folyamat megértése szempontjából ez nem tűnik feltétlenül szükségesnek. Ezen a helyen azt a módszert kívánjuk megvizsgálni, amellyel a kellemetlen politikai ellenfelet etikátlan magatartással vádolják – mégpedig a legrettenetesebb szemrehányással, ami egy szakmai etika perverzítésát jelölheti: a náci ideológia melletti elkötelezettség, a könyörtelen előnyserzés és a hatalommal való visszaélés vádjai. A provokáció működik, a „német háborús bűnös” megnevezés tartalmi reakcióhoz és egyben egy ellentmondáshoz vezet, mivel, mint kiderült, egy zsidó újságírónak címezték. Finegold akarva-akaratlanul résztvevőjévé válik az eszkalációnak, amennyiben a retorikus vádat abszurditása miatt nem utasítja vissza egyszerűen, hiszen egy ma aktív riporter semmiképpen sem állhatott a nácik szolgálatában. Elképzelhető, hogy Finegold zsidóként és riporterként személyesen sértve érzi magát. Az állítás, miszerint ő „just like a concentration camp guard” [pont olyan, mint egy lágérőr], azt eredményezi, hogy Finegold szakmai becsülete védelmében („I’m a journalist and I’m doing my job. I’m only asking for a comment” [Újságíró vagyok, a munkámat végzem. Csak egy kommentárt kérek]) akaratlanul is a – látszólagos – munkarutin és szokásbeli konstrukciók által legitimált cselekvés problematikus magyarázatát alkalmazza, amivel a náci tettek is igyekeztek mentegetni magukat.

A „German war criminal” és a „concentration camp guard” provokatív kifejezések kifejezetten nem hivatottak kapcsolatban állni a zsidókkal, tehát látszólag történelmi jelentősüktől függetlenül értendők. Olyan sértés ez, amelyről nehéz anélkül beszélni, hogy a sértett be ne sorolná magát valahová, azaz fel ne fedné, hogy zsidó. Az általánosan ismert jelentéstartalom önkényes átértelmezése nagy figyelmet keltő, ambivalens feszültséget teremt, s politikailag mozgósít. Livingstone a „lenácizást” a náciellenesség morális súlyának igényével alkalmazza, de metaforikusan átértelmezve és olyan absztrakt módon, hogy zsidókat szólít meg azzal, hogy a náciktól másképp érintettek, mint a beszélő és képzeletbeli közönsége. Az, hogy Finegold felfedi előtte zsidóságát, arra készíti Livingstone-t, hogy új stratégiát alkalmazzon („Ah right, well you might be [Jewish], but actually...”) [Jól van, lehet, hogy maga az /zsidó/, de...], de arra már nem, hogy csendben maradjon, és feltegye magának a kérdést, hogy a valós üldözés jelentésének tagadása nem lehet-e sértő és etikátlan.

Azt, hogy Livingstone nem ejti ki a „Jewish” [zsidó] szót, lehet a kétségbevonás egy formájaként is értelmezni, amelyet felerősít az, hogy ezzel az állítólagos tabufunkcióra – a hatalmas „gondolkodási tilalom”-ra, amit a zsidók idéznek elő – is utal.

Finegolddal ellentétben, aki kimondja, hogy zsidó, Livingstone-nak nem kell nyilatkoznia származásáról. Következményekkel jár, hogy ki tartozik egy kisebbséghez és ki a többséghez. A polgármester azzal az igénnyel lép fel, hogy *mindenki* nevében beszéljen, s közben identitáspolitikailag az implicit, töretlenül affirmatív „Being British”-sel [brit vagyok] egy hegemoniális normalitáskonstrukciót támaszt alá. Az internetes fórumvita interpretációjánál a többszörös identitás normalitásának állításai ismét előbukkannak. De előtte nézzük a Livingstone és Finegold közötti interakció néhány nyilvános reakcióját.

POLARIZÁLÓDÁSOK

Miután a párbeszéd az *Evening Standard*-ban megjelent, heves vita tört ki a politikában és a médiában, egészen akár a polgármester visszalépését is követelve, majd – egy évvel később – bírósági végzés született a felfüggesztéséről, amely ellen Livingstone fellebbezett.⁴ A polgármesternek először azonban pártja, a Labour Party, valamint – egyhangú szavazással – a *London Assembly*, a hivatala fölé rendelt ellenőrző instancia tagjai javasolták nyomatékkal, hogy nyilvánosan kérjen bocsánatot Finegoldtól, amit azonban nem tett meg. Néhány héttel később Livingstone visszatért az ügyre a *Guardian*-ban írt cikkében, amely az izraeli kormánypolitika ellen irányult. A pozícióját a következőképpen legitímálta:

No serious commentator has argued that my comments to an Evening Standard reporter outside City Hall last month were anti-semitic. So I am glad that Henry Grunwald, president of the Board of Deputies of British Jews, accepted on these pages that 'Ken is sincere when he states that he regards the Holocaust as the worst crime of the last century'.⁵

[Egyetlen komoly kommentátor sem állította, hogy amit egy hónappal korábban a City Hall előtt az Evening Standard egyik riporterének mondtam, az antiszemita megnyilvánulás lett volna. Ezért hát örülök, hogy Henry Grunwald, a Brit Zsidók Küldöttségének Elnöke e lapokon azt írta, hogy „Ken komolyan gondolja, hogy a holokausztot a múlt század legiszonyosabb bűncselekményének tartja”.]

Ezt követően Ken Livingstone Einstein, Freud és Marx rendkívüli érdemességét hangsúlyozza, hogy azután áttérjen Sharon központi kritikájára („a war criminal who should be in prison, not in office” [egy háborús bűnös, akinek börtönben a helye, s nem a miniszterelnöki székben]). Közvetlenül a londoni metró és a buszok elleni bombatámadások után, 2005 júliusában, amikor még a tetteseknek semmi nyomuk nem volt, a polgármester vélhető motívumait Sharon politikájával igyekezett magyarázni.

Változatos politikai karrierje során „Cheeky Ken” [Pimasz Ken] gyakran játszott a provokátort.⁶ Különösen eredményesen provokálta Livingstone a médiát. Mikor az *Evening Standard*-ot szidalmazza, szemmel láthatóan nem zavarja, hogy a 90-es években, a számára politikailag inkább boldogtalanabb időkben ennek az újságnak írt étteremkritikákat.⁷ Németországban aligha lenne elképzelhető, hogy egy polgármester efféle sértéseket vág beszélgetőtársa fejéhez, majd azok nyilvánosságra kerülése után nem kér bocsánatot, s a visszalépését szorgalmazó felszólítások ellenére hivatalában marad. A célzott provokáció végeredményben még növelte is a londoni polgármester népszerűségét.

A náciaként való szidalmazás érvényét és hatását az ország náci időkbeli történetének összefüggésében kell értelmezni. Európában még nem beszélhetünk a náci korszak egységes megítéléséről: még az emlékezet europaizálásának korában is továbbélnek a specifikus pozíciók, amelyeket a náci Németországhoz fűződő akkori viszony, valamint a háború utáni tudás és a tudás nem akarása magyaráz.

Nagy-Britannia ebből a szempontból Németország ellentéte, hiszen kezdetektől fogva ellenséges volt a viszony; az angolok katonailag és politikailag is harcoltak a náci ellen, a náci Németországot legyőzők közé tartoztak. Ez azonban látszólag azt is legitímálja, hogy

ne kérdezzenek rá arra, mennyiben vannak saját zsidóellenes hagyományaik, amelyek továbbra is konszenzusos jellegűek. A tagadás németellenes toposzként vált bevetté, s úgymond fölülemelkedhet minden gyanún, hogy akár játékosan is nációkra vonatkoztassák. A 70-es években a *Fawly Towers* című tévésorozat annak a kényszerességnek a komikumával játszott, hogy a németeket, akik immár pénzt hozó turistaként jöttek az országba, mintegy véletlenül nációknak kellett nevezni. Harminc évvel később, a 2004–2005-ös londoni színházi szezonban a *The producers* musicalváltozatát dicsérték és ünnepelték, lelkes nyílt színi tapssal köszöntötték a náci egyenruhában fellépő balettet, valamint egy fekete egyenruhás nácinak az intim módon előadott dalát. A musical amerikai előadásával – s kiváltképp Mel Brooks azonos című, *Zero Mostel* és Gene Wilderrel 1968-ban forgatott filmjével – ellentétben a londoni előadásban a „zsidó” nem a show-biznisz „from within” [belső] tréfás-ironikus alapmotívuma volt. A londoni musicalprodukcióról elmondható, hogy a zsidóknak a brit-náci viszonyban nincs keresnivalójuk, nem kell belezavarniuk. Ez a privilegizált elbitorló viszony a fiatalabb generációknál is előbukkan: Harry herceg a 2005-ös karneváli időszak egyik bálján barna színű uniformisban jelent meg, horogkeresztes karszalaggal.

A fiatal felnőttek alábbiakban ismertető internetes fórumvitéje a londoni polgármester bocsánatkérésének elmulasztásáról a brit és zsidó identitás dichotómiájának történelmi értelmezését segíti elő.

LONDONI POLGÁRMESTER KONFRONTÁLÓDIK A METRÓBAN

Két nappal a polgármester és a riporter afférja után, a politikai és médiavita kellős közepén egy németországi diák, Joey Kahn felismerte a polgármestert a *Tube*-ban, a londoni metróban. Bemutatkozott neki mint zsidó üldözöttek unokája, majd kifejezte értetlenségét, amiért Livingstone nem kér bocsánatot. A polgármester készségesen szóba állt vele, de megmaradt véleményénél, hogy a riportert egy nácihoz hasonlítja.

A beszélgetést a diák azonnal ismertette egy internetes fórumon, új témát – az internetes terminológiában *threadet* – nyitva. Ez a politikai fórum („politics”) egy nagy, exkluzív www-hálózat része. Aki bejelentkezett, annak saját honlapja van, amelyen szerepel képzettsége, foglalkozása, érdeklődési köre. Csak olyan jelentkezőt fogadnak el, akinek egy, már regisztrált tag személyes ismerőse, s ő hívhatja meg az elektronikus hálózatba. A főként húszas-negyvenes éveikben járó tagok a művelt elithez tartoznak, a pénzügyi és szolgáltató szektorban dolgoznak, vagy éppen vállalkozók. Általában a szórakozást, életmódot, üzleti és személyes problémákat érintő témákról van szó.

A tagok tehát nem névtelenek, nem is használnak álnevet. Véleményük mindig személyes, a politikai kérdésekben is. Fölismerhetők tehát, még ha a nyugati világ számos helyén élő több ezer tag közül csak néhányat ismernek is személyesen.

A következőkben ismertetek néhány bejegyzést, valamint a vita lezajlását. A résztvevők neveit megváltoztatom, megfelelő angolszász, illetve kelet-európai/zsidó családnevekkel látom el őket.

Joey Kahn tehát azzal indította a hálózat politikai fórumának új threadjét, hogy az egyetemről hazafelé menet a metróban meglátta Livingstone londoni polgármestert, és

úgy döntött, melléül, mivel nem tudta elfogadni, hogy egy riportert egy náci lágerörhöz hasonlított, s konfrontálni akarta a polgármestert véleményével. Bemutatkozott, s elmesélte, hogy nagyszüleit a nácik üldözték, s hogy véleménye szerint az összehasonlítás sérti mindazokat, akiket a nácik üldöztek – kiváltképp, ha ez egy magas közhivatal viselőjétől származik. A polgármester úgy válaszolt, hogy ha egyszer híres lesz, majd meglátja, hogy a mocsok riportereknek nincs erkölcsse, és – teljességgel úgy, ahogy a nácik – megbízóik minden parancsát teljesítik. Azért nem kér bocsánatot, mert az olyan médiumokat, mint amilyen az *Evening Standard* is, össze lehet vetni a náci rezsimmel; nem lát különbséget a zsidókat elgázósító nácik és az olyan riporterek között, akik gyermekeiket próbálták fényképezni, miközben ő azon fáradozott, hogy a házára felvett hitelt visszafizesse.

Joey Kahn úgy folytatja, hogy amikor elbúcsúzott, azt mondta, Livingstone méltatlan London polgármesteri címére, és szégyellnie kellene magát. Azt kérdezte a tagoktól, miként lehet, hogy a polgármester megússza az efféle kijelentéseket.

Az első, azonnal beérkező reakció az volt, hogy a téma megvitatása teljességgel érdektelen. A következő bejegyzés ezt azonnal cáfolta, majd ezt körülbelül tizenöt tag nagyjából négy és fél órás, részben igen heves vitája követte, amelybe rövid időre bekapcsolódott még körülbelül ugyanannyi hozzászóló. A résztvevők a húszas-harmincas éveik közepén járnak, néhányan negyvenes éveik elején. Mindegyikük egyetemet végzett, a legtöbben a pénzügyi szektorban dolgoznak, szabadfoglalkozásúak vagy vezető beosztású alkalmazottak. A vitában mindvégig csak négy nő vesz részt, néhányan még alkalmilag. A vita során többen baloldali Labour-politikája miatt beszéltek visszautasítóan a polgármesterről („Red Ken” [Vörös Ken]), a vitatott kijelentését nem is említették.

Az első ellenérvet Roger Daley hozza fel:⁸ ő a főnökét rabszolgahajcsárnak nevezi, de azt senki nem gondolhatja komolyan, hogy ezzel az afroamerikaiakat sérti meg.

Arra nem reagál senki, hogy a rabszolgaság bagatellizálása mellett itt az elnyomók és elnyomottak megsértését is összetévesztheti. Elfogadják az érvet, hogy zsidók számára nem sértőbb, ha nácinak nevezik őket, mint a nem zsidók számára, amint azt Rob Baker is megerősíti, amikor azt állítja, hogy jogos valakit nácinak nevezni, ha úgy viselkedik, függetlenül attól, hogy zsidó, keresztény vagy bármi más; ezzel nem sértik a holokauszt túlélőit és a zsidókat. Fölszólítja Joey Kahnt, hogy ne „játssza el” az áldozatot, és gondoljon arra, hogy hányszor sértett meg ő már másokat.

Ehhez fűzi hozzá Roger Daley, hogy sértő az, amit a polgármester mondott, mindenki sértve érezné magát, ha nácinak neveznék. De ez minden, antiszemitizmus nincs a dologban.

Mindketten a zsidók privilegizálása ellen érvelnek, amennyiben vitatják, hogy különösen sértő zsidókat nácinak bélyegezni. Ennek mond ellent Faye Bernstein, aki a szót visszatereli Livingstone-ra. Szörnyűnek tartja, ha egyáltalán bárkit is a nácikhoz hasonlítanak, az azonban teljességgel elfogadhatatlan, ha egy zsidót hasonlítanak a nácikhoz. Nincs bocsánat arra, amit a polgármester tett, s az, hogy vonakodik bocsánatot kérni és ragaszkodik a kijelentéséhez, ráadásul megmutatja, hogy erkölcstelen és érzéketlen.

Roger Daley azt válaszolja, hogy sajnálja; mindannyian tisztában vannak a történelemmel. De nem látja be, miért lenne sértőbb egy zsidót nácinak nevezni, mint például egy németet, mindenesetre mindkét esetben ugyanazokról a személyiségjegyekről van szó.

Barátságos-lenéző módon közli a nővel, hogy a felvilágosult emberek univerzális módon gondolkodnak, és eközben elvonatkoztatnak különös tapasztalataiktól.

Joey Kahn időközben ellentmond Rob Bakernek, és a szemére veti, hogy a náciit nem lehet az aszociális magatartás általános fogalmaként használni; s hogy mit is ért rajta: a díszlépést vagy az emberek elgázosítását? Arról tesz tanúbizonyságot, hogy tudatlan és a náci horrort bagatellizálja.

A hozzászólások egyre élesebbekké válnak. Egy olasz nevű nő megjegyzi, hogy különös, Berlusconi a legutóbbi EU-csúcson hasonló fogalmakat használt. A polgármester, folytatja, nem a holokauszt áldozatait sértette meg, hanem a riportert, tőle kellene bocsánatot kérnie. Javaslatát, hogy a politikusok retorikáját általánosan és összehasonlító módon vitassák meg, elvetik. Ehelyett heroikus önfelstilizálás révén a vita tovább dramatizálódik. Rob Baker válaszolja Faye Bernsteinnak: sajnálja, de ő egyenlő módon kezeli az összes vallási csoportot. Ha egy zsidó náciiként viselkedik, akkor elfogadható, ha annak is nevezik. Emberek milliói haltak meg a második világháborúban, köztük sok ezer angol katona. Elfogadhatóbb talán egy akként viselkedő angolt nácinak nevezni, mint egy zsidót, aki szintén úgy viselkedik? Mi vagyunk azok, zárja, akik a gonoszt, a náciikat legyőztük!

A vallási csoportok egyenlő kezelésének igényét nem lehet vitatni; az előadásmód a beszélőt fölényesnek, átgondoltnak mutatja. Érvelését, miszerint egy „náciiként” viselkedő zsidót is lehet nácinak nevezni, ebből a pozíciójából indokolja azzal, hogy nemcsak zsidók, hanem más emberek milliói, közöttük angol katonák ezrei is áldozattá váltak. De ők *nem egyszerűen áldozatok*, sokkal inkább hősök voltak. Őket megsérteni semmiképpen sem megengedettebb. A zsidók tehát áldozatként nem juthatnak privilégiumokhoz, de hősnek sem tekinthetők, hiszen „mi”, angolok voltunk azok, akik a náciikat legyőztük. A beszélő mintegy magától értetődően lép fel azzal az igénnyel, hogy ő is ehhez a hősiek és győzedelmes kollektívumhoz tartozik, amelyik olyannyira kitüntette magát ebben a küzdelemben.

A következő bejegyzés, egy iráni nevet viselő fiatalembertől, az eszkalációval szemben érvel, mindazonáltal azért, mert úgy véli, hogy már túl sok szó esett az állítólagos antiszemizmusról; ő maga kétli, hogy a polgármester a zsidó vallást akarta volna megsérteni, sokkal inkább pszichológiai összehasonlítást végzett, amikor a riportert agresszív jelleméről beszélt.

A vita e néhány kezdeti reakciója is képet nyújt arról, hogy a bejegyzések sorozatát egyre inkább egy darab kéziratként lehet olvasni, amelyben a szerepek nemzetiség szerint, klisészerű és előre látható módon oszlanak el. Miként lehetséges, hogy e virtuális hálózat világra nyitott tagjai ennyire származásuktól függő pozíciót vesznek fel és védelmeznek? Miért fontos a fórum nem zsidó tagjai számára, hogy olyan kollektív identitást képviseljenek, amelyik ennyire elhatárolódik a zsidóktól? Miért kell a fórum zsidó tagjainak ennyire hangsúlyosan hivatkozniuk származásukra? Úgy tűnik, mintha a Livingstone és Finegold közötti interakció fenoménje ismétlődne, amennyiben az egyik oldal vitatja, hogy a zsidók üldözése az ellen szól, hogy nácinak lehessen nevezni őket, míg a másik oldalnak azt kell magyaráznia, hogy ez miért sértő.

A vita egy családörténet mentén folytatódik. Roger Daley, egy brit nevet viselő fiatal ember, Faye Bernstein szemére veti, hogy jogtalanul érzi sértve magát, és valójában ő bánt másokat, hiszen a második világháborúban mindkét nagyapja a náci ellen harcolt. De mégis méltósággal viselné, ha nácinak neveznék, és nem britként érezné sértve magát, noha e megnevezés természetesen nagyon bántaná.

Roger Daley kétszeresen is hősiességnek mutatja magát, egyrészt, mert mindkét nagyapja a náci ellen harcolt, másrészt pedig azért, mert egy sértést férfiként – de nem zsidó férfiként – viselne.

Faye Bernstein azt válaszolja, hogy a polgármester többet tett annál, minthogy egy zsidót nácinak nevezett, hiszen folytatta megjegyzéseit azután is, miután a riporter mondta neki, hogy sértve érzi magát. Azt is hozzáfűzte, hogy a fiú két nagyapja a második világháborúban harcolt, az ő családját viszont megölték Auschwitzban.

Időközben Joey Kahn ugyancsak reagál Roger Daley mondanivalójára, azt írja, hogy igen, a britek harcoltak a náci ellen, de ezzel nem kell olyan nagyra lenni, hiszen a háború legalább öt évig tartott, és nem annyira a zsidók megmentése volt a célja, mint a brit határok védelme.

Most Rob Baker szól Faye Bernsteinhez, a hang élesedik: csak ne oktassa ki őt, és ne „játssza el” az áldozatot, amikor minden faluban, minden városban, minden városházán és minden egyetemen jegyzik azokat az elesett angolokat, akik életüket adták azért, hogy a náciakat legyőzzék. Ugyanolyan sértés egy angolt nácinak nevezni, mint egy zsidót, eltekintve attól, hogy az angolok tudják, miként reagáljanak egy sértésre.

A vita most arról folyik hosszan, hogy a történelem számos népiértésében mások is, nem csupán a zsidók szenvedtek. A vita stílusában feltűnő, hogy a legtöbb résztvevő nagyon odafigyel megszólalására, nagyon elokvens, és a többiek bejegyzésére is reagál. A teljes diskurzus során reagálnak egymásra, s kommentálják, ha valaki már nem *ad rem*, hanem *ad personam* érvel. Részben személyesen is megszólítják egymást, igyekeznek megérteni a másikat, néha viccesek, flörtölnek, s bocsánatkérést követelnek, ha sértve vagy bántva érzik magukat. Más szavakkal, tehetségesen és okosan kommunikálnak, ami egyébként illik iskolázottságukhoz, igényes foglalkozásaikhoz, valamint a hálózathoz való tartozás exkluzivitásához. Általában igyekeznek nem feltűnőek lenni. Mindazonáltal drámai fordulat áll be a kommunikációban, amikor a vita utolsó órájában egy új résztvevő, Nigel Willis nyíltan agresszív megjegyzéssel fordul közvetlenül Joey Kahnhoz és általában a zsidókhoz, akik az üzleti életben előnyben részesítik fajtájukat, és a médiát is uralják. A magukat nem zsidónak valló résztvevők közül csak egyvalaki mond neki ellen.

Később Nigel Willis azt írta Joey Kahnak, aki éppen bejelentette, hogy kijelentkezik a fórumból, mert futni megy, tehát Willis azt írta, hogy a fotóján nagyon is napbarnítottnak tűnik, és jobban teszi, ha futás közben vigyáz magára, nehogy a rókavadászat utolsó napján a vadászkutyák rókának nézzék.

A résztvevők közül furcsamód senki nem kommentálja ezt a föltűnő megjegyzést, ami a végén álló, mosolyt szuggeráló hangulatjel ellenére sem veszít semmit agresszivitásából. A diskurzus tovább folyik arról, hogy vajon a zsidók elitisták-e, és kirekesztik-e a nem zsidókat.

WHAT'S IN A NAME? [MI JELENT A NÉV?]]

A mint láthattuk, a kérdés, hogy ki nevezhet kit nácinak, a résztvevők származásához kapcsolódik, Livingstone és Finegold esetében éppúgy, mint az internet-hálózat fiatal, kozmopolita résztvevőinek esetében. Az érvelés nemcsak hogy *kötődik* a

származáshoz, hanem a származás egyenesen *megköti* azt (Karl Mannheim fogalmaival élve). Az első esetben talán a média hatásával való kalkuláció lehetett mérvadó: „Cheeky Ken” provokál, ezzel növeli népszerűségét, amennyiben foglalkoztatja a közvéleményt, a politikát és a bíróságokat. A maga számára dolgoztatja a média mechanizmusait, hiszen arra egészen biztosan reagálnak, ha egy riportert, kiváltképp egy zsidó riportert náci háborús bűnösnek nevez. (Egészen más mértékben mutatkozik meg a célzott provokáció és a várható reakciókkal szembeni felelőtlenség az úgynevezett „Mohamed-karikatúrák” ügyében, amelyeket a *Jyllands Posten* című dán újság közölt 2006 elején.)

A fórum vitázói, akik nem reagálnak arra, hogy kijelentéseik sértőek lehetnek, nem stratégiailag-provokálóan cselekszenek, mint Livingstone, aki Finegold ellenvetését nem veszi figyelembe. A politikus és a riportert ütésváltása értelmezhető egy ellentét eszkalációjaként. Am a fórumvitában ellentmond a világra nyitott felhasználók önértelmezésének és hálózatuk kötött jellegének, hogy egymás ellenvetéseit nem veszik figyelembe. Mi lehet ennek az oka?

A fórum tagjai az elektronikus kommunikáció feltételei mellett dolgoznak, amelyek szubsztanciálisan hatnak. A címzett nem látható, a reakciók testi és hangai aláfestés nélkül jelennek meg, szöveggént elvonatkoztatva, ráadásul időbeli késéssel. Az adott kommentárt írják, nem jön létre közben a párbeszédre jellemző szemkontaktus, ami azzal a következménnyel járhat, hogy erősebben beleélik magukat saját helyzetükbe. A résztvevők ugyan megpróbálják a kommunikáció személytelenségét kiegyenlíteni azzal, hogy kijelentéseiket igen választékosan fogalmazzák, és ráadásul a közbeszédben használatos megszólítással élnek. Az egymásra való hivatkozást előzékenyen fogalmazzák meg. De a leírt közlendőre való kizárólagos fókuszálás ahhoz is hozzájárul, hogy magukat megmutassák, felismerhetően ábrázolják. Más, kizárólagosan virtuális hálózatokban és játékvilágokban a résztvevők, már ami nevüket, nemüket, életkorukat és szociális státusukat illeti, önkényesen változtathatják identitásukat. Am ebben a hálózatban a tagok számára fontos a személyes fölismerhetőség, ami egyébként a tagság feltétele is. Ehhez társul még egyfajta önbecsapás az *of having the world at your fingertips on the keyboard* [a számítógépen keresztül a világot jól ismerik] következtében. Amennyiben kijelentéseikkel mintegy magától értetődően a többségi pozícióra hivatkoznak, ennek érvényességét igénylik, és közben nem reagálnak arra, hogy másokat megsértenek, akkor úgy tűnik, pontosan világra való nyitottságuk miatt esnek abba a tévedésbe, hogy a hegemoniális mi-identitásokkal nem kell kritikusan szembenézniük, hanem igazuk van, amikor ők is ezekkel azonosulnak.

A különbség tagadása abban is megnyilvánul, hogy nem veszik tudomásul, mit jelent a másik számára, ha nácinak nevezik. Ez egyenesen fölszólítás a zsidóság felfedésére és a megtagadott identitás visszakövetelésére. De akinek saját identitásával kell érvelnie, annak *diszkurzív* szempontból meg kell oldania azt a problémát, hogy az emberek megvetett megkülönböztetését, amin végre túl kellene már lépni, ismét csak jegyzik. A saját identitás szükségszerű meghatározásának defenzív pozíciójából nem mindig lehetséges a szubverzív és kreatív kiszabadulás. A kisebbségi pozíciókhoz reaktívan az is társul, hogy berendezkednek saját identitásukban, s a különbségek határvonalait elmélyítik.

A saját nézőpont hétköznapi normalitásra vonatkoztatott kizárólagos relevanciájának állítása a saját hovatarozás exkluzivitásához kapcsolódik.¹⁰ Mindkét esetben – a polgármester és riportert konfrontációjában, illetve a fórumvitában is – figyelemre méltó, hogy nem csupán kisebbségi pozícióból kell a saját tapasztalatokat és nézőpontokat folyamoto-

san érvényre juttatni. A többségi nézőpont képviselőjének igényét is állandóan meg kell fogalmazni és meg kell indokolni – például az áldozatként vagy heroikus harcosként való önfelstilizálásét, hogy a nemzeti hovatartozás drámájában úgymond az összes szerepet saját magunk tölthessük be.

Fordította: Mesés Péter

JEGYZETEK

¹ A szöveg eredetije: Inowlocki, Lena: Wer darf wen einen 'Nazi' nennen? [Ki nevezhet kit nácinak?] In: *Babylon. Beiträge zur jüdischen Gegenwart*. Heft 21/2006, Verlag Neue Kritik.

² Az angol idézeteket Hegedűs Judit fordította.

³ <http://www.telegraph.co.uk/news/main.jhtml?xml=/news/2005/02/15ukensaid.xml>, utoljára látogatva 2006. július 6-án.

⁴ Amint arról a Financial Times 2006. március 1-jén tudósított: „Last week the adjudication panel found Mr. Livingstone's treatment of Oliver Finegold 'unnecessarily insensitive and offensive', after the mayor likened the Jewish journalist to a concentration camp guard. The panel found that his behaviour had broken the local government code of conduct by bringing his office into disrepute, and ordered that he be suspended for four weeks. The Board of Deputies of British Jews, which brought the complaint, said at the time it believed the suspension was deserved.

But earlier this week, lawyers for Mr Livingstone lodged papers with the High Court, appealing against the panel's decision and asking for the suspension to be put on hold pending the hearing of his appeal.”

[A múlt héten a bíróság úgy találta, hogy Mr. Livingstone „szükségtelenül érzéketlenül és sértően” bánt Oliver Finegolddal, amikor a polgármester náci lágerőrhez hasonlította az újságírót. A bíróság úgy döntött, hogy a polgármester magatartásával megsértette az önkormányzat etikai kódexét, mert szégyent hozott a hivatalára, és tisztségéből való négyhavi felfüggesztésre ítélte. A Brit Zsidók Küldöttsége, amely a panaszt tette, úgy nyilatkozott, hogy a felfüggesztés méltó büntetés.

De a hét elején Mr. Livingstone ügyvédei fellebbezést nyújtottak be a Fellebbviteli Bíróságon az ítélet ellen, és kérvényezték, hogy a hivatalból való felfüggesztést halasszák el a fellebbviteli eljárás végéig.]

⁵ „...this is about Israel, no anti-semitism” [itt Izraelről van szó, s nem antiszemitizmusról], 2005. március 4., <http://politics.guardian.co.uk/gla/comment/0,9236,1430185,00.html>, utoljára látogatva 2006. július 6-án.

⁶ Tony Blair és a pártvezetés akarata ellenére négy éve jelöltette magát – a pártból való kizárása után független jelöltként – a polgármesteri címre és az első közvetlen választást nagy többséggel megnyerte. Népszerűsége miatt a pártvezetés röviddel a választások előtt, 2005 júliusában, nem engedhette meg magának, hogy Livingstone-t ne vegye vissza a pártba.

⁷ http://en.wikipedia.org/wiki/Ken_Livingstone, utoljára látogatva 2006. július 6-án.

⁸ A bejegyzések a képernyőn (illetve nyomtatásban) beérkezésük sorrendjében jelennek meg. Ha egy bejegyzés egy korábbi közlésre hivatkozik, akkor azt megszólításként jelöli (pl. „Roger Daley@Faye Bernstein”).

⁹ Az eredetileg a Rómeó és Júliából való idézetet Mészöly Miklós fordításában „Eh, mi a név?” – amit a jelen esetben megfelelőbbnek tűnt szó szerint fordítani. (A ford.)

¹⁰ „A kind of remarkable thing is how, in ordinary conversation, people, in reporting some event, report what we might see to be, not what happened, but the ordinariness of what happened. (...) Whatever you may think about what it is to be an ordinary person in the world, an initial shift is not to think of 'an ordinary person' as some person, but as somebody as having as one's job, as one's constant preoccupation doing 'being ordinary'.” [Figyelemre méltó, hogy egy hétköznapi beszélgetésben, amikor valakinek be-

számolnak egy eseményről, nem azt mondjuk el, ami történt, hanem azt, amit a történet hétköznapiasságának látunk (...). Akármilyen gondolunk is arról, hogy milyen egy hétköznapi ember a világon, a kezdeti váltás az, hogy »a hétköznapi emberre« nem úgy gondolunk, mint egy személyre, hanem olyan valakire, akinek az a feladata, figyelmének állandó központja, hogy »hétköznapi legyen«] (Sacks, 1984, 414). Harvey Sacks megfigyeléséhez kapcsolódva a „hétköznapi normalitás” folyamatos létrehozásának részeként tekinthetjük a hovatartozás és identitás konstitúcióját is. A saját perspektíva kizárólagos érvényességének állítása eközben a mások szemléletének figyelmen kívül hagyására és lebecsülésére alapozódik. A hovatartozás és identitás konstitúciója kisebbségi pozícióban különleges társadalmi és életrajzi ráfordítást előfeltételez. (Inowlocki, 2000).

IRODALOM

Inowlocki, Lena (2000): Doing „Being Jewish”. Constitution of „normality” in Families of Jewish Displaced Persons in Germany. In Roswitha Breckner – Devorah Kalekin-Fishman – Ingrid Miethe (eds.): *Biographies and the Division of Europe. Experience, Action and Charge on the „Eastern Side”*. Opladen, 2000, 159–178.

Sacks, Harvey (1984): On doing „being ordinary”. In Atkinson, J. M. – Heritage, J. (eds.): *Structures of Social Action*. Cambridge, CUP, 1984, 413–429.

Horváth Andrea

EMINEM, AVAGY A RAPZENE MINT SAJÁTOS KOMMUNIKÁCIÓS JELENSÉG

EMINEM PÁLYÁJA

Eminem, polgári nevén Marshall Mathers a mai hiphopkultúra, a rapzene meghatározó alakja. A 90-es évek végén tűnt fel a zeneiparban, és a *white trash*, azaz a szegény fehér lakosság szimbólumaként tüntette fel magát.¹ Szövegeiben a teljesítményközpontú társadalom veszteségeinek dühét és erőszakos fantáziáit fejezte ki. Eminem botrány volt, és akként is jelenítették meg, illetve jelenítette meg magát. Mivel fellépésével a rapzene elhagyta a fekete közösséget, felkapott vitatémává vált. A *Source* magazin (hiphop-szaklap) új szemléletmódot vallott, amikor a rapzenét úgy tekintette, mint a jogfosztottság, a düh és a felháborodás kifejeződését, szidalmazó beszédet, mely olyan emberektől származik, akiknek nincs más *mainstream* (főárambeli) lehetőségük önmaguk artikulálására. Az Eminem-diskurzus nyomán kialakult az a vélekedés, hogy lehetséges a hiphopban fehéreket elfogadni és ezzel egy időben a hiphop (fekete) értékeit megvédeni. Ez a felfogás a hiphopot fekete zeneként és a szegények és elnyomottak zenéjeként értelmezi.

Az eddig több mint 65 millió albumot eladott Eminem csonka családban nőtt fel, állandó lakhely nélkül. Anyagi, szociális gondokkal és a kortárs csoportba való beilleszkedés zavaraival küszködött. Fehérként a feketék által uralt szegény városnegyedekben járt iskolába. Fiatalkorában rapcsatákban vett részt, majd dr. Dre producerkedése alatt *Infinite* címmel kiadta első albumát (1997), ez azonban megbukott. Később megszületett Eminem második éneke, az általa kitalált Slim Shady alakjában, aki Eminem haragját testesíti meg. A *The Slim Shady LP* Eminem saját kedvtelésére megjelentetett album volt; magának készítette Slim Shady bőrébe bújva, a kritikusokat nevetségessé tevő szövegekkel. Ezzel robbant be és lett rapsztárrá. Az album számos díjat kapott. A következő, a *The Marshall Mathers LP* címmel megjelent lemez a 2000. év legjobb albumai listák favoritja volt, több mint tízmillió eladott példánnyal. Itt a szerző és előadó a komolyabbik arcát mutatja, Marshall Mathersét. A 2002-es *Eminem Show* című album is óriási siker, 7,4 millió példány fogy el belőle a megjelenés évében. A 2002-ben készült *8 Miles* című önéletrajzi film Eminem főszereplésével két MTV Movie Awards díjat és jó kritikákat kap; a filmhez íródott zene, a *8 Miles – the Soundtrack* album pedig az első helyre került. 2004-ben a rapper két albummal jött ki, az *Eminem* és az *Encore* címűekkel. 2005. december 6-án ad-

ták ki a *Curtain Call Best of* albumot, melynek összeállításánál Eminem bevallása szerint a többség ízlése döntött. Egyes híresztelések szerint ezzel az albummal szeretne Eminem visszavonulni.

A HIPHOPKULTÚRA

A hiphop egy, a nyilvános térben alulreprezentált² kisebbségi csoportnak, az amerikai afroamerikai kisebbségnek lehetővé teszi, hogy saját hangját felemelje, identitását definiálja. A hiphop a saját csoportot stilizálja, a többségi társadalomhoz képest pedig határt jelöl ki.³ Mint Soulman írja, „a hiphop (...) a huszadik század egyik legerőteljesebb társadalmi és zenei kifejezési formája”.⁴ A hiphop egy egész kulturális mezőt takar: benne foglaltatik a DJ-ing (disc jockey – lemezlovas), a rapzene, a breakdance, a graffiti, valamint egy sajátos öltözködési-viselkedési divat.⁵

A hiphop a 70-es évek Amerikájában jött létre a New York-i, afroamerikaiak által lakott Bronx és Harlem szegénynegyedeiben (gettóiban). Utcai kultúraként értelmezhető, etnikai háttérrel, hisz’ feketék kultúrájáról van szó. A hiphop egyben partikultúra is, miután partikon született és terjedt el. Az alapokat a lemezlovasok, a DJ-k fektették le, akik a breakbeatzenét keverték. Az MC (master of ceremony), a tulajdonképpeni rapper kezdetben szavakkal, szöveggel támogatta a DJ-t, aztán idővel ő és rapszövegei vették át a domináns szerepet.

A *hiphopkultúra* rajongói, tagjai a B-Boyok voltak, akik a DJ zenéjére (a *breakbeatzenére*) breaktáncoltak, a breakdance új táncstílusával mozogtak.⁶ Tették mindezt a gettókban szervezett partikon, diszkókban, illetve az utcákon. A gettók bandái számára a graffitik, melyek többnyire a bandák neveit adták ki, attraktív eszközei voltak annak, hogy felhívják magukra a figyelmet, egyben arra is szolgáltak, hogy kijelöljék territóriumukat.

Kezdetben – 1973-tól 1979–80-ig – a hiphop csak Bronxban és Harlemben, partikon és pár kazettán létezett,⁷ összeköttetés nélkül a lemeziparral. A gettót elhagyó első kazetták révén a hiphopkultúra aztán kikerült a világba. A rapzene első slágere, amelyet már a rádió is játszott, a *Rappers Delight* című azonban a Sugar Hill Gangtól tulajdonképpen „hamisítvány” volt, nem volt köze az igazi gettórapperekhez.⁸ De voltak kapcsolatai a lemeziparral, és a hiphop általa a popkultúra részévé vált.⁹ A partira járás helyett a fiatalok már lemezeket vehettek, a hiphop kikerült az élő fellépések köréből.¹⁰ A 80-as évek közepén ment végbe a hiphopkultúra átvezetése a gettóból a kultúraiparba, a zenei forma a szórakoztató zene egyik népszerű formája lett. A *Yo! MTV Raps* című műsor világszerte a hiphopkultúra legfontosabb médiuma lett.¹¹

A hiphop egyik kulcsfogalma a „to be real”, igaznak, hitelesnek lenni: az a rapper tekinthető autentikusnak, legitimnek, aki a gettó világában otthonosan mozog, és arról hiteles tudósítást ad, nem tagadja származását.¹² Az első rapperek valóban az utcáról jöttek, és ha ők luxuscikkekről énekeltek, az vágyálomnak számított. Ám miután lehetségessé vált a kommerciális siker, a pénzügyi jólét, és a rapperek már többnyire nem a gettóból származtak, az utcaattitűdöt továbbra is ápolták. A rapben nagyon fontos az imázs kialakítása és őrzése. Manapság azonban a rapper a kialakított bűnözőkép és utcai imázs mögött már üzletember (is).¹³

A rap a tömegmédiá technológiájának szülötte¹⁴ – a rádióval, a tévével, a lemezekkel, kazettákkal és CD-kel a fehér Amerikához és Európába is eljutott a rap üzenete.¹⁵ Ám a rap gyakran a tartalmát is a tömegmédiából, tömegkultúrából meríti: a szövegek gyakran szólnak tévéshow-król, sportolókról, videojátékokról. A rap elítéli ugyan a tömegmédiá sztereotípiáit, ám sokszor mégis él velük a siker érdekében.¹⁶ A szövegekben megjelenik témaként a tömegfogyasztás, a rapperek dicsőítik megszerzett luxuscikkeiket, de közben meg is vetik a hajszolásukat.¹⁷ Nemritkán saját kereskedelmi, üzleti sikereiket magasztalják.

A DJ

A hiphop-DJ hangrendszere (soundsystemje) keverőből, lemezjátszóból és hangfalakból állt. A parti sikere a DJ képességein múlik, hisz ő választja és keveri a partizenét.¹⁸ Az első hiphoplemezlovas Kool DJ Herc volt, aki ugyanazon lemez két példányát használta, egy szám breakjét (gyengén hangszerelt ritmusbetéteket, melyek a dobra és/vagy a basszusra épülnek) felváltva az egyik és a másik lemezjátszón futtatta.¹⁹ Herc ezzel a technikával feltalálta a breakbeateket (ritmikus kiállások) és letette a hiphopzene alapját.²⁰ A breakbeat lényege, hogy a DJ régi, mások által rögzített dalok részeit, konkrét hangjait átvéve (kisajátítva)²¹ és környezetükből kiemelve, újrafelhasználva, montázstechnikával hoz létre új műveket.²²

Az MC

A DJ-zésre ráépült egy szóbeli kultúra, a rap, így a hiphopkultúra a DJ-k és a zenéjükre rappelő MC-k (szövegelő ceremóniamesterek) fellépésein alapszik. A rapper beszél, miatt a DJ keveri a lemezeket. A rapszövegek a DJ és az MC improvizációs készségét, virtuozitását, tehetségét, nyelvi játékoságát, rímtechnikáját dicsérik. A rapper megénekelte szexuális vonzereje, üzleti sikere, vagyontárgyai mind verbális hatalmának köszönhetőek.²³ Míg a saját csoportot magasztalják, addig az ellenfelet pocskondiázzák: „*So when the sucker M.C.s try to chump my style / I let them know that I'm versatile / I got style, finesse and a little black book / That's filled with rhymes and I know you wanna look (...)*” (*Rappers Delight a Sugar Hill Gang-től*).²⁴

A kialakuló hiphopkultúra első rapperei a DJ munkatársai voltak.²⁵ A rap mint önálló kifejezés – vagyis még a zene kontextusában, de már nem mint függeléke – Herc egyik emberével, Coke La Rockkal indult.²⁶ Az MC-k idővel sztárrá váltak a DJ mellett, az új öntudat szövegeikben is tükröződött. A hiphop 1978–79 után elsősorban rapzene volt, melyben az MC dominált.²⁷

Orális kultúra

A fekete történelem szájhagyományon át öröklődött, orális történelem volt (az orális sokszor énekeltet jelentett).²⁸ Az orális kultúrákban hosszú hagyománya van annak, hogy játékosan, művészién bánjanak a nyelvvel és a szavakkal.

A rap központi eleme a nyelv, szóban közvetített és improvizált.²⁹ A rapnyelvnek nem kell tárgyát tisztán, világosan megneveznie, inkább körbejárja témáját. A signifying, a jelentésadás

és -kifejezés szándékosan elszakad, elkülönül a fehér nyelv egyértelműségétől³⁰. A rapkultúra egyik jellemzője, hogy a közönséggel interakcióba lép, testi részvételre buzdítja.³¹ Az orális kultúrának orális kommunikációra és retorikus emlékeztetőmaszokra van szüksége, a gondolatoknak memorizálhatónak kell lenniük, ehhez ritmus, rím, ismétlés, alliterációk, szólások szükségesek, melyeket mindenki ismer, és könnyen emlékszik rájuk.³² Egy orális kultúra gondolkodására és kifejezésére Walter J. Ong szerint a közelség az emberi élethez, a harcias hang, a beleérzés és a részvétel a jellemző.³³ Az előadó nincs elválasztva a közönségtől, hanem annak vezető énekese, aki azt fejezi ki, amit mindannyian éreznek: az igazságot.

Versengés, erőszak

A rapkultúra versengő típusú, a rapszámok verbális közlései és a bennük közvetített életstílus rivalizáló, harcias. A nyelvi agresszió különféle formáin, a hengegés, a kötekedés, a becsmérlés kifejezésein keresztül a rapszámok konfliktusokat tematizálnak, melyek mindig egy ellentétben alapulnak: a rapper és a konkurens rapperek, az egyik utcai banda és más bandák, a feketék és fehérek stb. közt.³⁴

A 20. század második felében a fekete közösségekben az úgynevezett verbális versengések (verbal contests), nyelvi játékok nagyon fontos szerepet töltek be: férfiak (utcai) találkozásáról és összecsapásáról van szó, akik szavakkal harcoltak. A szócsaták során obszcén sértegetések és becsmérlések hangzanak el.³⁵ A megnyert szópárbaj státusnövelő,³⁶ a győztes nagyobb társadalmi megbecsülésben részesül.³⁷

Az összeütközés célja az ellenfél nyelvi kivégzése és/vagy demoralizálása. Ez a hagyomány érhető tetten az MC-csatákban és a hiphopközösség-beli disszkampányokban. Disszelni annyit tesz, mint a másikat verbálisan legyőzni,³⁸ büszkeségért és tiszteletért harcolni. Ma is folyik a harc, ki az okosabb, talpraesettebb, menőbb és keményebb. A dissingben és a battle-ekben újra felfedezhető az orális kultúrák Ong által leírt harcias jellege.³⁹

A fehér hiphop

A hiphop mind az előadói, mind a közönsége számára meghatározóan fekete szubkultúraként jelenik meg, ám mind a hiphop képviselői között, mind a rajongók soraiban találhatók fehérek is. Fehér együttesek és előadók is készítettek raplemezeket: Beastie Boys, Blondie, Tomtom Club, Vanilla Ice. Ez a tendencia később erősebbé vált, megemlítendő a fehér rap újabb képviselőiként Kid Rock, Everlast, Beck, Home of Pain. A hiphop születésénél nem jelen lévő fehérek hiphopkarrierjüket parazitaként kezdték, de fokozatosan kinőttek ebből a szerepből. A hiphop kikerülésénél a gettóból fehér popzenészek is segédkeztek.⁴⁰ A Blondie együttes énekesnője bevonta a rapet munkájába, az eredmény a *Raptur* című popszám lett – ekkor fordult elő először, hogy egy mainstream művész elismerte a hiphopkultúra létezését.⁴¹ A Blondie után Malcolm McLaren, egy fehér popproducer érdeklődött a hiphopkultúra iránt, ennek egyik gyümölcse a *Buffalo Galls*, mely a fehér és fekete „népzenét” (McLaren így értelmezte a hiphopot) vegyítette, és olyan DJ-k is elismerték, mint Afrika Bambaataa.⁴² Amikor a fehérek közül álló Beastie Boys létrejött, a rap már egyre több fehér fiatalot vonzott, és eljuttatta hozzájuk a fekete zenét. Hevessége, egy exkluzív életstílus hirdetése egyre inkább elérte a fehér fiatalokat, a tehetősebb polgárok gyermekeit is.⁴³

Andrew Ross az úgynevezett wiggerek (white Kids – azaz fehér gyerekek, akik feketén viselkednek, öltözködnek és beszélnek) körüli pánikról beszél: generációk óta aggódnak a szülők, hogy gyerekeik átléphetik a color line-t, a színhatárokat. Szerinte a fehér fiatalok flörtje a fekete zenével már jó ideje beavatási rítusként működik, arra való módszerként, hogy a posztmodern idején a „whiteness”-nek, a fehérbőrűségnek tiszteletet biztosítsanak.⁴⁴ A rituálé olyannyira elterjedt, hogy ma a popzenei piac „fehér négerek” millióinak létezésétől függ.⁴⁵

EMINEM-TÉMÁK

Személyesség

Eminem rapszövegeire nagyfokú személyesség, szubjektivitás jellemző: számaiban megnyílik, elárulja legbensőbb érzéseit. Interjúban is megfigyelhető ez a fajta érzelmi kitérültség. A befogadókat bizalmasan beavatja lelki életébe.

Eminem betekintést enged magánéletébe, privát szférájába. A szövegek szereplői édesanyja, felesége, kislánya (mind néven nevezve vagy megszólítva), akikhez fűződő érzelmeiről és kapcsolatáról nyíltan, sokszor botrányos, provokáló módon szövegel. Édesanyjával való kapcsolatát a gyűlölködés, a negatív indulatok jellemzik. Szövegeiben az anyja ellen érzett dühnek ad hangot, indulatos szitokszavakat használva.

Kiemelkedően személyes hangvételű szöveggel rendelkezik a *Cleanin' out my closet* című szám. Eminem őszintén rappel saját életéről, nem kitalációról van szó. A monológgra emlékeztető szófolyam, melyet anyjához címzett, annak szennyését teregeti ki. Egyfajta bűnlajstrom ez, amit anyja fejére olvas. Eminem egy titokba avatja be a közönséget, arra invitál, hogy bepillantást nyerjünk személyes életébe: „Ha! Van néhány elrejtett titkom.” Felelevenedik, ahogy az apja csecsemőkorában elhagyta Eminemet, ahogy az anyja a szeme láttára szedte kábítószerként a gyógyszereit, és ahogy szeretet nélkül nevelte őt. Eminem felelősségre vonja, számon kéri édesanyját, amiért az nem volt számára igazi, gondoskodó szülő. Agresszív hangot használ, amelyet odáig fokoz, hogy végül a pokolra küldi anyját, függetleníti magát tőle, végleg elszakad tőle („Számodra nem létezem többé.”). A mindennemű érintkezés megtagadása jelzi csak igazán, milyen heves negatív irányú érzelmek munkálnak Eminemben.

Eminem interjúkban is nyíltan beszél múltbeli és aktuális magánéleti problémáiról. A *Bravo* 2002-es száma Eminem verzióját is közli egy gyermekkori traumatikus eseményről, amikor megverték az iskolában. Eminem a rektort is bűnösnek találja, mert ő is beszállt a megverésébe. Ez konkrét megnyilvánulása annak, milyen atrocitásokban volt része a múltban. A *WAN2*-ban (2002) szó szerint idézik Eminemet erről az esetről: „D' Angelo Bailey, az a szemét köcsög, állandóan agyonvert és megalázott. Egyszer a klotyóban támadt rám, miközben pisáltam. Összevissza huggyoztam magam” – még az ilyen kényes, kínos és megalázó történetről is beszámol.

A személyesség további dimenziójaként megjelenik a számokban Eminem régi és jelenlegi önmaga is. Látható egyrészt gyerekkorában, másrészt karrierjének beindulása előtt. Utóbbi tekintetben hangot ad múltbeli marginalizált helyzetének is, és saját csoportját stilizálja. Végül pedig befutott sztárként is feltűnik. Mindennek során rappel kapcsolatos hitvallása is megnyilvánul.

Az *8 Mile*-hoz íródott azonos című szám Eminem régi, még sikere előtti énjéről szól. Egy gettóban élő fehér (rappelni, vagyis rappeléssel feltörni vágyó) fiatalember nehézségeit tárgyalja, melyekkel mind a színpadon, mind az életben meg kell birkóznia. Egy sikertelen rapcsata, a vetélytárshoz képest a disselésben alulmaradni annyit tesz, hogy csorbát szenved a férfiaság.⁴⁶ A dissingben és a battle-ekben vesztes fél „hazamehet”, szó szerint vissza az *8 Mile Roadra*, mely a város szegénynegyede, a társadalom szélén élők lakhelye. A cél kitörni, kiszabadulni a gettóból. Az ottani marginalizált élethelyzetet rosszul fizetett fizikai munka, egzisztenciális-megélhetési problémák, bizonytalanság, családfő nélküli felnevelkedés, nyilvánvalóan hátrányos szociális helyzet jellemzi. A feltörés – melyen nemcsak a rapkarrier beindítása, hanem egyáltalán a nyomasztó szociális helyzetből való megszabadulás értendő – nehezen történik. Az, hogy a gettóban, Detroit határán zajlik a szövegben szereplő Eminem élete, egyben hitelességét igazolja. Eminem saját csoportját stilizálva a többségi társadalomhoz képest határt húz meg:⁴⁷ megjelenik az én-te, én-ti opozíció. Az „én” a gettóból jön, a „te/ti” nem onnan, és ez szembenállást, elhatárolódást okoz kettejük közt. A dalnak végül pozitív, optimista kicsengése van: az „én”-nek lehetséges a gettólétből felküzdeznie magát, élre törni.

A *White America* egyfajta karriertörténet, a sztár-rajongók-kormány/állam háromszögbe ágyazva. Eminem saját szerepét érintve (melyen bevállása szerint meglepődött) arról beszél, hogy egész rajongósereg (hadsereg) áll mögötte. Az egyfajta hadvezérszerepet nem önmaga választotta, hanem az őt követő hívek (katonák) ruházták fel vele. Felszínre hozta az emberekben lappangó érzelmeket, melyek így megjelentek a nyilvánosságban; onnan pedig a köztudatba, a fejekbe jutottak. Vagyis ő „csak” hozzájárult a mélyen már ott rejlő problémák („düh”) előtöréséhez. Hajának kifehérítése és egy fehér póló magára öltése (a hidrogénezett haj és a fehér póló ma már Eminem védjegyei, hozzátartoznak imázsához) indította el a siker útján, így vált azzá, aki ma: képes az emberekre hatni és azok életét befolyásolni. Sztárrá válásában a tévé és a rádió játszotta a közvetítő szerepet: eljuttatták Eminemet és zenéjét a gyerekekhez. Eminem példakép voltát annak köszönheti, hogy a gyerekek „megőrültek, mikor megtudták, Dre a producerem”: az, hogy egy fehér és egy fekete szövetkezett, újdonsága, merészsége miatt feltűnést keltett, és az Új varázsa nagy hatással volt a befogadókra. A gyerekek azért tudnak vele azonosulni, mert önmagukat látják Eminemben, úgy érzik, hasonlít rájuk. Vagyis Eminem önmagát egy teljesen átlagos, normális hétköznapi (külvárosi) srácként festi le.

Eminem hozzáállását, viszonyulását a raphez a sajtóban is közlik, például egy, a *Spiegel*-nek adott interjúban. Itt a rapet nem utasításnak, valamire való felszólításnak, hanem felvilágosításnak tekinti: rapperként elmagyarázza, mi folyik odakint a gettóban. Rávilágít tudásátadó szerepére, mely az orális kultúrák előadóinak sajátossága. Eminem úgy vélekedik a rapről, hogy az segített neki fennmaradni, kitartani. Nem ignorálja a rapkultúrát, és nem akar semmit sem elvenni tőle. Ellenkezőleg, tisztában van a rap íratlan szabályaival, tiszteletben tartja azokat.

Maszkok, szerepek

Eminem előszeretettel vesz fel álarcokat, játszik el szerepeket is. Dalai „én”-je, anyja így sokszor nem egyezik valóságos „én”-jével. Többféle fiktív identitással játszik, különböző maszkokat cserélget (akár egyazon számon belül is) – ez a karneválokra emlékeztet,

ahol az egyén átmenetileg kilép saját identitásából, és egy másikat vesz fel. Eminem fiktív szerepei főképp provokáló célzatúak. Legtöbbször visszatérő álarc a küldötté, de jelen van a bűnöző, az őrlté, a drogosé, az alkoholistáé, a szexuálisan aberrálté, de akár a tanaré is. Többségében tehát negatív címkéket hord – mi több, büszkén, öntudattal viseli őket. Ezek válaszként is értelmezhetők az őt ért támadásokra: Eminem tulajdonképpen felveszi azokat a szerepeket, bélyegeket, melyeket kritikusai ragasztanak rá.

A megváltó maszk

A *Without me*-ben arról énekel, hogy a gyerekek számára véleménye szerint ő egy-fajta küldött, aki felszabadítja őket rabságukból, melyet szülei okoznak nekik („míg valaki küldetésből el nem jön”). Önmagát látnoknak nevezi, majd forradalmat indító lázadónak („Egy látnok borzalmas látomása / Elindíthat egy forradalmat, beszennyezheti a rádióhullámokat / Egy lázadó”). A forradalmár szintén a szabadságért harcol. Erős és pozitív ez az önkép, dinamikus elemekkel, azt sugallja, hogy Eminemnek elsöprő, elemi ereje van. A *The real Slim Shady* szövege szerint Eminem küldetése, hogy a sztárocskákat elpusztítsa. A káromkodásból él meg (azaz a verbális agresszió anyagi háttére/vonzata is van), nem foglalkozik senkivel és semmivel. Küldött voltát tehát negatív attribútumokkal köti össze. Ám emellett pozitív elemek is jelen vannak, például a szabadságé: ő, mint szabad ember, másoknak (követőinek) is elhozza a szabadságot, ellenfeleit viszont nem kíméli.

A bűnözőmaszk

A *Criminal*ban a rosszfiúimázst veszi fel, bűnözőként nevezi meg magát. A bűnöző bélyeget azonban csak azért ölti fel, mert mások ezt látják benne: „Bűnöző vagyok”, „Rohadtul igazad van”. Bankrablóként, rablógyilkosként, végül nemierőszak-hívőként jelenik meg – alátámasztva mások képét róla. A *Just lose it*ben meséli, hogy „lecsuktak / A hüvösön csücsülök [...] Állítólag anyaszült meztelenül rohangáltam”. Közmegebotránkoztatással, közszemérem sértéssel köti össze a bűnözőszerepet. Az *Ass like that*ben ismét rosszfiúként jelenik meg, aki egy-egy tett elkövetése után kibeszéli magát a rendőröknél. Szavaival sikerül kimentenie magát, ezzel is bizonyítva, hogy intellektusának köszönhetően a rendőrök felett áll, és jó a dumája. Incidensei a rendőrökkel alpári dolgok körül forognak (pislés, közerkölcssértés).

Slim Shady

Eminem híres-hírhedt szerepe Slim Shadyé, aki a rapper dühödtebb, sötétebb oldalát testesíti meg. Eminem szerint testében két lélek van, egyikük, Slim, azt igényli, hogy az erőszakos fantáziákat kiadja, kinyilvánítsa. Visszatérő motívum, hogy önmagát őrlté, bolondként, mániákusként mutatja be, és őrltsége általában Slim figurájához köthető.

Slim Shady a *My name* isben mutatkozik be. Ő Eminem másik énje, miután az eredeti felakasztotta magát. Slim úgy írja le önmagát, mint drogost („Slim Shady, te drogos vagy”), mint aki erőszakra buzdítja a gyerekeket (őket megszólító tanárként szólal meg az elején), drogokról tanít. Agyhalott, beteg és öngyilkosjelölt, az élete „el van baszva” – negatív az önképe. A *Without me* Slim Shady visszatértéről szól, aki egy olyan általa kreált szörny, amely tetszik a közönségnek és továbbra is van rá igény („Alkottam egy szörnyet, [...] Shadyt akarják”). Meg is kapják ezt, a szövegben drogосként, alkoholistaként, pszichopataként jellemzett alakot. A világnak, az embereknek szükségük van a botrányra,⁴⁸ ő ezt megadja nekik („kell egy kis botrány / Hisz olyan üres ez a világ nélkülem”) – ahogy a tömegmédiá is kiszolgálja a botrányra, szenzációra éhes tömeget. Eminem itt összekacsint a médiával, mely ugyan cenzúrázná, betiltaná őt, de épp ő az, aki témát (botrányt) szolgáltat neki. Eminem tudja magáról, hogy csapás az emberek (vagyis rosszállói, jelen esetben a szülők) szemében: arra a tulajdonságára utal, hogy semmibe vesz mindenkit, öntörvényű („mindenki megcsókolhatja a seggem”, „hogy ilyen sokat látsz a seggemből”, „de én csak ilyen vagyok, trágár vagyok”). Erre rátesz egy lapáttal, és valóságos hadüzenetet indít („megfertőzöm a gyerekeid fülét és letelepszem”).

Paródia

Eminem nemcsak maszkokat alkot és visel, hanem parodizálja is ezeket.⁴⁹ Mind önmagát kifigurázza, mind pedig más médiaszemélyiségeket, sztárokat. Célpontjai közé tartoznak ezenkívül az autoritások is (szülők, tanárok, rendőrök, kormány/politikusok), a homoszexuálisok, és a média is gyakori áldozata paródiájának.

A *Without me*-ben egy nyilatkozata szerint (*TAZ*, 2002. június) az elektronikus zenét készítő fehér sztárt, Mobyt azért állítja pellengérré, mert ostobaságokat beszél, „szar zenét csinál”, és hagyja, hogy a kritikusok ünnepeljék. Semmi mást nem tesz, mint régi albumokat aknáz ki, és hülye klipeket forgat. A „senki nem hallgat technót” sor jól jelzi, hogy a rap fogalmai szerint egyetlen alkotás sem állandó érvényű, mind elavul – így a technó is. Eminem megkérdőjelezi Moby eredetiségét is, ezzel szemben ő saját szövegeiben hitelességét, autentikusságát húzza alá.

A *The real Slim Shady*ben a zeneipar, a sztárvilág visszásságát, anyagias voltát tárgyalja, az uralkodó üzleti szempontokat támadja, amikor megvetően és gúnyosan beszél a Grammy-díj-átadásról,⁵⁰ (konkrétan megnevezett) sztárokról és kicsinyes szexuális afféjaikról, ezzel elválasztva magát tőlük és a zenei világtól, melyet parodizál („hogy ideülhetsetek Britney Spears mellé? / Fenébe, jobb lenne ha Christina Aguilera helyet cserélne velem / Hogy Carson Daly és Fred Durst mellé ülhessek / És hallgathassam, hogyan vitatkoznak, hogy Christina kit szopott le előbb / Te kis kurva”).

Máshol a sztárlétet, a sztárgyárt általánosságban figurázza ki. A *My name* isben negatívan, elmarasztalóan szól a sztárok istenítéséről, a túlzott rajongásról, kigúnyolja azt: „Tudod, akkor törtél fel, mikor a nők megrohazzák a színpadot / és megpróbálják megérinteni a kezed, mint néhány ordító Usher-rajongó”. A sztárok, hírességek világában a fizikai attraktivitás számít, az tesz híressé, az vonzza a (női) rajongókat – mellette a zene, a tehetség háttérbe szorul.

Eminem az autoriter személyek, pozíciók ellen is a paródia eszközét veti be. A *White America* az Egyesült Államok kicsúfolásával indít. Az államért, pontosabban a szólássza-

badságért sokan adták életüket („Mennyi de mennyi ember lehet büszke arra, hogy csodálatos országunk állampolgára lehet? A jogokat szimbolizáló amerikai zászló, amiért ezek haltak meg...”). Ezt a jogot Eminemtől meg szeretnék vonni, nem engedélyezik számára a szabad ön kifejezést. Ezzel az ellene folytatott cenzurakísérletekre utal. A szöveg szerint felesleges, értelmetlen volt ezek halála, ha egyszer most nem érvényesül a szólásszabadság. Eminem kifigurázza a fehér középosztály iskolázottságát, hisz ő maga érettségi nélkül vitte ennyire („De tudtam rappelni, szóval picsába a sulival, túl jó vagyok ahhoz...”). Számára az iskolai végzettség nem tesz egy embert valakinél jobbá, többé, vagyis a középosztály ezen kategóriája nem érvényesül a szemében, elveszti jelentőségét. Megveti a képzettséget, helyette a zenei tehetségben, a raphez kapcsolódó képességekben méri önmagát. Mind a kormányval, mind a középosztállyal való szembenállását a nyelvi erőszak formáin keresztül tematizálja.

Erőszak

Eminem szövegeinek talán egyik legfontosabb, legdominánsabb jellemzője a verbális erőszak, az agresszív szóhasználat. Idetartoznak a káromkodások, szitokszavak, szexuális utalások, obszcén és vulgáris kifejezések. A rap műfajából adódóan Eminem verbális agresszióval él akkor, amikor dicsőíti önmagát, kérkedik, henceg (tehetségével, sikerével). A *The real Slim Shady*ben is feltűnik büszkesége, magabiztossága, és az, hogy tisztában van példakép voltával. Senki sincs olyan tehetséges, ő a legjobb („de nem egészen olyan jók, mint én”). Más rappereket megcímézte állítja, hogy ő a legbátrabb és legbelevalóbb, mert a nyilvánosság előtt kimond olyan dolgokat, amit azok nem merészelnének („én ki merem mondani ezeket / bárki előtt és egyáltalán nem kell színlelnem és mézesmázosnak lennem hozzá”). Azt adja, ami benne van, amit érez és gondol, nem pedig olyasmit, amit csak kitalál vagy tettet. Dicsekszik tehetségével a többi rapperéhez képest („Én csak lököm / ráadásul jobban, mint ahogy a rapperek kilencven százaléka tudja”) – egyszerűen ösztönből dől belőle a szöveg, ő egyfajta őstehetség. Végül felszólítja a hozzá hasonló Slim Shadyket, hogy legyenek büszkék magukra, örültségükre, megfélemltetlenségükre. Nem tartja a száját, hanem még egyszer hangosan rappeli a refrént („És légy büszke arra, hogy örült vagy és megállíthatatlan / és még egyszer, olyan hangosan...”).

A *Business* egész szövegét áthatja Eminem erős öntudata, nagy ön bizalma, tehetségének tudata („...Majdnem makulátlanok a rímek / én vagyok a legkeményebb, legőszintébb ismert előadó”) – tömjénzi saját tehetségét, rímtechnikáját, a hip-hop eddigi történetének előadóinál jobbnak, sőt a legjobbnak titulálja magát. Ebben fontos dimenzió a kíméletlenség és az őszinteség is. Technikailag tökéletesek a szövegei, és kiváló rímtechnikája van: „A rímeim nagyra törnek, senki sem érhet fel hozzájuk”. Előadásmódja is kiemelkedő, magával ragadó: „csak hogy láthassanak egy MC-t, aki szabadon lélegzik / Aki kienged a zene alatt és olyan lendületes”.

A verbális agresszió további aspektusa, hogy Eminem másokat becsmérel, szid, sérteget. Megfigyelhető nála az explicit, öntudatos ellenzékiesség, „az uralkodó kultúra és média, a politikusok és a rendőrség (...) elleni erőszakos tiltakozás”.⁵¹ A *The real Slim Shady*ben az őt ért vádakra felel vissza: a feminista nőknek, a szülőknek, a tévének és a kritikusoknak olvas be. Kritizálja a tévét, melyben neki nincs helye, ám ugyan-

akkor abból eredően sok negatív hatás éri a gyerekeket („de azt viszont leadják, hogy Tom Green megdug egy döglött jávorszarvast”). Eminem szembeszáll a média üres szórakoztatásával (pl. Tom Green műsorával). „Behányok a fiú- és lánybandáktól / engem azért küldtek ide, hogy elpusztítsalak titeket” – nem pusztán elhatárolódik és ellenszenvét fejezi ki a popvilág ezen részével szemben, hanem egyenesen megfenyegeti őket.

Szintén a fenyegetőzés eszközeivel teszi nyilvánvalóvá a *Without me*-ben a cenzúrázókkal szemben érzett ellenszenvét. Két sorban szitkozódó, provokáló, obszcén szavakkal elküldi a cenzúrázókat („gyere és bukj le, segg a szádon / Bazmeg, geci a szádon meg egy kicsi a csöcsödön”), majd felkészíti őket rosszabb dolgokra, mint amik eddig történtek: „És készülj fel, mert el fognak fajulni a dolgok”. Szembehelyezkedik a kritikusokkal, akik számára ő veszélyt jelent. Ez az erőszakos fenyegetés abból fakad, hogy ha Eminem rapperként el akarja érni, hogy művészetét legitimnek ismerjék el, és meg szeretné védeni magát és a hiphopot a média kritikusaitól, akkor fel kell készülnie az erőszak használatára. Az őt akadályozó, támadó sztárokat is ijesztgeti: a 3. versszakban leszámol rosszakaróival, a popbiznisz szereplőivel, név szerint sorba véve és kiosztva őket („Chris Kirkpatrick, neked jobban szét fogom rúgni / a seggedet, mint azoknak a Limp Bizkit korcsoknak / És Moby? Téged majd agyontapos Obie / Te harminchat éves kopasz kis buzi, leszophatsz (...) túl öreg vagy, húzz el / Neked befellegzett”). Tulajdonképp azért szid másokat, mert azok már kritizálták, sértegették őt; a kölcsönösség, a szemet szemért elv vezeti, és kiáll magáért („Szemet szemért, fogat fogért az elvem / mindenkivel szemben, aki ilyen-olyan baromságokat beszél”).

A *White Americában* a kormánnyal történt incidenseket okozó szerepkörében tetszeleg, hiszen a kormány visszakapja tőle szövegelésével, amit az (ha csak közvetve is) adott vagy épp nem adott Eminemnek a múltban („Egész életemben szart lapátoltam, és most kirakodom”). A refrén „fehér Ameriká”-ja azt sejteti, hogy Amerikában a fehérek „uralkodnak”, övük az ország, a feketék és egyéb kisebbségek pedig még mindig jogfosztottak. Eminem tudja magáról, hogy az USA szemében közellenség, botrányhős. Visszavág azzal, hogy a gyerekek, fiatalok („srácok, lányok”) viszont szeretik őt, rajonganak érte. Ez ismét, mint oly sokszor, polgárpukkasztás, provokálás: felhívja a figyelmet a szülők és az állam által nem támogatott, sőt ellenzett és néha tiltott/tiltani próbált sikerére, szerettségére. A „picsába a sulival” elutasító, durva sora az intézmény tekintélyelve ellen szól, ahogy a szülőket is jogtalan autoritásuk miatt ítéli el. Emellett az iskola haszontalanságát sugallja. Mind a kormánnyal, mind pedig az iskola intézményével és a szülőkkel konfliktusban áll, és ezt a nyelvi agresszió egy formáján, az ellenfél becsmérélsén keresztül tematizálja. Az erősen kritikai hangvételű „Feszengős Felosztott Államok”, a kormányt rágalmozó kifejezés azt üzeni, hogy az ország még mindig kettészakadt: egyik oldalon a nyilvánossághoz hozzáférők és azt befolyásolni képesek, a másikon pedig a nyilvános megszólalástól megfosztottak, a hallgatásra kényszerítettek állnak (akiktől megtagadják a szólásszabadságot). Káromkodva, szitokszavakkal megmondja a magáét, durván, kíméletlenül beolvas két politikusnak: „Baszódj meg, Ms. Cheney! A kurva anyád, Tipper Gore”. Ő a szólásszabadságot kihasználja csupán, él azzal, amit felkínáltak neki, ami elvileg törvény szerint járna mindenkinek – ezzel legitimálja magát, szövegeinek szabadosságát.

Az erőszak témaként is megjelenik Eminem szövegeiben és az interjúiban is. Az erőszakos cselekedetek ábrázolása vagy az arra való buzdítás valamiféle karneváliságra emlé-

kezet, ahol a világ a feje tetejére áll, a normákat, szabályokat felrúgják. Szövegeivel azt sugallja, hogy nincsenek törvények, nincsenek szabályok, neki mindent szabad.

A *Criminal*-ban a fizikai erőszak leírásával összekapcsolja a káromkodást („Sört iszom, hogy gyorsabban szétbaszhasam a fejed / mielőtt te basznál be azzal”). Durva, képszerű a szóhasználat a gyilkosságról („ne akard, hogy őt is megöljem és szétloccsantsam az agyvelejét”). Mesterére, dr. Dre-re – aki számára Eminem időközben konkurens rapperré nőtte ki magát – veszélyes, hisz pisztolyt fog rá. Egy bankrablás is megjelenik a szövegben, Eminem rablóként rappel káromkodva („szerezd meg a kibaszott pénzt”, „lelövöm a szemtanút / A szeme közé tüzelek”) – szándékosan alátámasztja a másoknak róla alkotott erősen negatív képét, hogy ezáltal is provokáljon. Végül önmagát nemierőszak-hívőnek vallja.

A *My name* isben régi énjének öngyilkosságáról beszél („tizenkét éves korom óta úgy érzem, valaki más vagyok / mert felakasztottam eredeti önmagam”). Erőszakra buzdítja a gyerekeket („Szeretitek az erőszakot? / Meg akarjátok nézni, ahogy egy 23 centis karmot szúrok át a szemhéjamon? / Utánozni akartok, és pontosan azt tenni, amit én tettem?”). Ez mindannak visszhangja, amit a szülők gondolnak Eminemről, amivel vádolják őt. Tanárokkal szembeni ellenszenvét és agresszivitását fejezi ki: „Arcon dobtam egy radírral, üldöztem egy tűzőgéppel / és összetűztem a heréit egy halom papírral” – saját munkaeszközeit fordítja ellenük. Az utolsó strófában teljes megőrlés ábrázolódik, Slim Shady az öngyilkosságról és apja meggyilkolásáról fantáziál – megjelenik a halál, nem békés változatában, hisz erőszakos, erőszak által okozott halálról van szó: „Be kell majd vitetni a temetőbe, és élve el kell égetni”, „(...) fejbe lövöm magam / Fullra meghülyültem”, „álmban elvágtam a torkát [apjáját]”. Az egész olyan, mint egy részeg víziója, vulgáris szavakkal és erőteljes, intenzív képpel kísérvé.

A *Kim* az egyik legbotrányosabb és legerőszakosabb dalszövege, hisz felesége meggyilkolásáról szól. Eminem saját dühös szavait halljuk, ahogy feleségére brutálisan kezelt emel, és annak halálát kívánja („Vérezz! Vérezz, kurva!”). Egy másik kegyetlen gyilkosság is megjelenik, mely azért botrányt keltő, megdöbbentő és nagy erejű, mert egy kisgyerek az áldozat („kisfiú, akinek elvágta a torkát, fekszik holtan”, „a férj véletlenül elvágta Adam ádámcsutkáját”, „a nő bepánikolt, és elvágta a torkát”).

Eminem ugyanakkor interjúkban és dalszövegeiben is olykor úgy nyilatkozik a dalokban ábrázolt erőszakkal (pl. büntettek ábrázolásával) kapcsolatban, hogy szövegei valójában fiktiívek, eltérnek a valóságtól. A *Criminal*-ban kimondja, hogy a szövegeinek egy része csak kitaláció, tehát nem a valóságot tükrözik: „A picsába, a felét, amiről dumálok, csak kitalálok.” „Olyan dolgokat posztolok, amik szerintem sokkolják az embereket. De nem csinálom a dolgokat, hogy sokkoljak. Csupán szövegelek, és kész.”⁵² A *Like toy soldiers* is pontosan ezzel foglalkozik: a rap csak szövegelés, a rapnek, sértegetésnek is vannak határai, melyeket nem szabad átlépni, különben elfajul a dolog, és a szavakból tettlegesség lesz („Van egy bizonyos határ, amit nem léphetsz át, de átlépte”, „ha egyszer belekevered valaki gyerekét / A dolog elmélyül, azok már nem csak szavak lesznek / Ha így sértegetsz valakit, az már nem rappelés”). Ő ez ellen szól, mert „én nem azért vagyok a hiphopban, nem azért kezdtem el rappelni / Sosem volt célom, hogy bárki is meghaljon”. Eminem állást foglal, és inkább „befogja a száját” (azaz nem él a verbális erőszak eszközeivel, és nem fejezi ki szembenállását), nem hagyja, hogy elfajuljanak a dolgok, hogy valaki halála az ő lelkiismeretén száradjon. A *Like toy soldiers* sorai a bandákra jellemző fizikai erőszakot tárják elénk, ezek a csaták végződhetnek akár halálessettel is.

„Bármelyik pillanatban kitörhet a balhé”, az utcán mindennaposak a bandaháborúk vagy a (gengszter) rapperek közti bosszú, elég hozzá, ha egymás sértegetése átlépi a megengedett határt: „De aztán Ja azt ugatta egy magazinnak, hogyan szúrta le 50 Cent / Baszd meg, 50, zúzz oda, csapj neki, add meg neki, ami jár”. Itt a két rapper (Ja és 50 Cent) a műfajnak megfelelően gengszterként, acélos, gátlástalan férfiként van stilizálva, akik nem hagyják annyiban, ha támadás éri őket, és kiállnak saját becsületükért. Az utcán a gengszter rapperek közt a szemet szemért elv érvényesül, ezért fontos, hogy ne menjenek túl messzire szövegeléseikkel.

A fekete-fehér problematika

Mivel Eminem fehérként ért el sikereket egy eredetileg fekete zenei műfajban, ez az ellentmondás, érdekes szituáció vissza-visszatér szövegeiben és a vele készített interjúkban. Eminem arról rapped több számában, hogy veszi a rap kapcsán a fehérségéből adódó akadályt, nem adja meg magát, folytatja a rappedést. A *White America*-ban a bőrszín karrierben betöltött szerepével kapcsolatban kitér arra, hogy kezdetben fehér volta akadályozta a rapped való boldogulását: „mindenkinek az baszta a fejét, hogy fehér vagyok / Egy kiadó sem akart aláírni velem”. A *White America* szerint ma már keverednek a rajongótáborok (egy fehérnek is lehetnek fekete rajongói, és fordítva), átjárhatók a határok, nincs kizárólagosan fekete/fehér tábor vagy zene – és ebben ő volt az úttörő, azaz történelmet csinált a rap kultúráján belül, azt elérhetővé tette fehérek számára mind a produkció, mind a recepció szintjén, mindez pedig legitimálódott is. Az utolsó sorok a hiphop fekete eredetét és Eminem fehér voltának viszonyát tárgyalja, önzésnek nevezi részéről, hogy fekete zenét csinál, ráadásul anyagi forrásként használja – ám ez az „eszme” működik, hisz, ő letett valamit az asztalra, sikeres. Nincs egyedül a zeneiparban fehérségével, ám ő a hiteles, a hamisítatlan rapper – talán még azt is sejteti, hogy az összes (fehér és fekete) rapper közül.

Rátér a fekete-fehér ellentétre, különbözősége Amerikában: számára épp fehér volta hozta meg a sikert, Shady világoskék szeme és aranyos mosolya szemben áll a feketék barna szemével: „Nézz a szemembe, világoskék, mint ahogy a tiéd is / Ha barnák lennének, Shady elveszne, Shady a polcokon porosodna.” Nyíltan kimondja, hogy egy fekete albumát nem vennék meg ennyien, ezzel rámutat az Amerikában a feketékkel szemben jelen lévő előítéletre és a velük szemben tanúsított visszautasító bánásmódra. A feketék nem törhetnek be annyira a piacra, mert az inkább a fehéreké – még egy eredetileg fekete zene, mint a rap esetében is. Végül is a fehér bőrszínnek köszönheti hírességét: „Most akkor a bőrszínem az előnyömré vált?”

A *8 mérföldben* bebizonyítja, hogy egy fehér is képes jól, hitelesen rappedni, sőt megnyerni egy rapcsatát egy fekete ellenében. Azaz ő úgy fogja fel, hogy a hiphop nem kizárólag a feketéké, más bőrszínűeknek is van benne hely, ha ugyanabban a környezetben, marginális helyzetben élnek. Hasonlóan egy interjúban is azt vallja, hogy önmagáért beszél és bárkiért, aki olyan, mint ő. Ezen pedig nem a bőrszínt érti, hanem az azonos érdeklődést és hátteret.⁵³ Frappánsan így fogalmaz erről: „Asszem, egy csomó ember képes azonosulni azzal, amit mondok. Legyen az fehér vagy feka, tök mindegy. Mindenki volt már sz**ban.”⁵⁴

EMINEM ÉS A MÉDIA

A populáris média, a bulvársajtó főként tabloid jellegű elemeket használva ír Eminemmel kapcsolatban. A tabloidok „a populáris médiában megjelenő színes, érdekesítő olvasmányok”.⁵⁵ A szenzációk, pletykák, botrányok kitárgyalásával azonban nem csupán szórakoztatnak, hanem alkalomadtán a közösség értékeinek és alapelveinek felülvizsgálatára is készítetnek.⁵⁶ A pletykák és botrányok kizárnak vagy megbélyegeznek személyeket, de nem kerül sor nyílt konfrontációra a kritizált személy és a közösség közt.⁵⁷

Magánélet

A *Bravo* 2000. márciusi számában egyfajta leleplező, titkot feltáró cikk olvasható Eminemről (egyres helyeken a szappanopera mozzanataira emlékeztető tálalásban). A cím („Eminem titokban megházasodott”) arra utal, hogy a magánélet titkainak felfedése következik: Eminem „a valóságban jóra való családapa” – azaz a hiphopgazfickó csak mesterséges kép, nem valóság. Erre a két eltérő Eminem-arcra fűzik fel a cikket: egyik oldalon „a hiphop fehér rosszfiúja, a legörültebb fenegyerek, a hiphop zabolázatlan sovínisztája”; a másikon „példás családapa, szeretni való partner”. Feltárják Eminem egy másik, eddig a nyilvánosságtól elzárt arcát, emberi, privát oldalát. A cikk ezzel közelebb hozza a rapert a közönséghez, mely nyilván vevő az olyan „love story”-kra, mint amilyet a cikk tartalmaz. Eminem és felesége szerelmi története bulvárstílusban, már-már a giccses sűrűsége kerül bemutatásra, az olvasó érzelmeit célozva meg. A feleség szavai megcáfolják, hogy Eminem antiszociális lenne, helyette szeretni való partner. Az olvasókat elvezeti a sztár intim szférájába, azt sugallva nekik, hogy bennfentesek, bizalmas információkkal rendelkeznek.

A *WAN2* 2002. júniusi cikke, a „Dr. Jekyll Mr. Hype” röviden tárgyalja Eminem múltját, gyerekkorára és szociális származására visszatekintve. „Szegény Eminem” egy white trash család tagja volt, az írás összefoglalja a white trash réteg hátrányos helyzetét annak minden velejárójával. Eminem, a lúzer iskolai megpróbáltatásai közül kiemelik azt az esetet, amikor egy iskolatársa súlyosan bántalmazta. Megtudjuk, hogy egyetlen támasza nagybátyja volt, akinek öngyilkosságáról és ennek Eminemre tett hatásáról, öngyilkossági kísérletéről is szó esik. Kilátástalansággal, dühvel és elkeseredéssel jellemzik a gyermek Eminem pszichés állapotát, majd ezt alátámasztandó, idézik anyja hozzá intézett szavait („Bárcsak te haltál volna meg helyette”), mintegy sokkolva az olvasókat és kiváltva részvétüket.

Erőszak, botrányok

A 2005. márciusi *IM*-ben olvasható cikk címe („Bad Boyz”) Eminem rosszfiú voltára céloz. A bevezető szöveg („Ugye mennyivel izgibbek? Kattanj velük [a „vagány posztermanusok”-kal] te is”) egyfajta határátlépésre, normaszegésre sarkall. A dinamikus, szleng szóhasználat elárulja, hogy a bad boyz imázshoz pozitív emocionális töltetű, izgal-

mas életérzés tartozik; mindez az olvasók érzelmeire hat. A WAN2 2002. júniusi cikke („Dr. Jekyll Mr. Hype”) szerint „Eminem korunk jelenlegi legnagyobb botrányhőse”, „az amerikai társadalom és azon belül saját környezetének terméke” – vagyis Eminem személyiségét és jelentését a társadalom számára a szociális miliő formálta. Az a sajátossága hangsúlyozódik, hogy botrányhősként példakép is egyben.

A cikk Eminemet problémaként említi, Amerika közellenségeként mutatja be. Egyfelől a felháborodás, tiltakozás, másfelől a siker okait kutatja, de nem áll egyik oldalra sem. A tiltakozók szájából elhangzik egy Eminemről tett ítélet („mocskos szájú, börtönbe való, szemét rapper”), melyet kimondóik nem fejtenek ki a cikkben, és főképp nem keresnek megoldást, hanem csak kategorikusan elutasítanak. A tiltakozás oka a szülők aggodalma gyerekeikért, hogy Eminemhez fognak hasonulni. A szerző alátámasztja ezt a félelmet, szerinte az Eminemre felnéző fiatalok komolyan, szó szerint vehetik a szövegeket, és utánozhatják azokat. A cikk arra a következtetésre jut, hogy Eminem a mai gyerekeknek az, „mint másnak a Sex Pistols volt, a szüleinknek meg a Beatles vagy a Rolling Stones” – egy kalap alá veszi Eminemet ezekkel, ami jelentését, jelentőségét, hatását illeti a rajongók számára. Ez a legnagyobb elismerés ebben a cikkben. Példaképszererepéről azt állítja, hogy azt Eminem nem kereste, nem is vállalja, de visszaél vele, nem érzi a felelősséget – itt megint Eminemnek a gyerekek szocializációjára tett hatása kerül szóba. A továbbiakban azt taglalja a szerző elítélő és gunyoros hangnemben, miért nem lehet (jó) példakép Eminem. Említi pisztolyos incidensét, drogozását, és egyik számát, melyben a szöveg egyebek mellett arról szól, hogy megöli feleségét (Kim). Erre az írásra tehát, mint egyébként sok más vele foglalkozó cikkre az a jellemző, hogy Eminemet mind magánszemélyként, mind előadóként problémás embernek tünteti fel, aki erőszakosságával önmagát bajba sodorja, rajongóinak pedig rossz példát mutat.

Szövegek, zene

A WAN2 2002. júniusi cikke szerint Slim szövegeire keresetlen vulgaritás (a „keresetlen” jelző azt mutatja, hogy a nagy nyilvánosság, a nagyközönség nem igényelné ezt a vulgáris stílust) és végtelen bosszúvágy a jellemző. Nem válaszolható meg egyértelműen, a bosszú ki vagy mi ellen irányul; inkább a bosszú oka, eredete határozható meg: Eminem korábbi hányattatott sorsa, valamint később a sikeressége alatt őt ért kritikák, sértések, rosszállások. Vagyis a dalszövegek a cikk szerint azt sugallják, hogy Eminemben folyamatosan ott dolgozik az ezek miatt érzett düh és bosszúvágy, melyet szövegeivel „kiél” másokon, különböző célpontokon, akikre kivetíti negatív érzelmeit. „A show-nak folytatódnia kell” sor egyfajta ördögi körként tekint arra, ahogy Eminem botrányt botrányra halmoz számaival. A számok „beavis- és buttheadesen egyszerű dallamai” azt fejezik ki, hogy a dalok kommerszek, a tömegkultúrába tökéletesen illeszkednek, széles körben fogyaszthatók.

A *Wanted* (1997) szerint a rapszövegekben életében nagy szerepet játszó embereket sem kímél Eminem. Elismerően írnak szövegeinek stílusáról („halálosan vicces”, „véresen szarkasztikus dumák”). A szövegek kegyetlenségét alátámasztandó, felsorolnak pár botrányos motívumot belőlük, ezekkel jellemezve az album (*Slim Shady*) arculatát, stílusát – hogy a végén elárulják, ez csak a „clean” verzió, hisz’ Eminemnek explicit dumája van.

A *Magyar Narancs* „Egy fehér nigga” című írása (2003. február 20.) szerint Eminem „buzizik”, számára a nő „bitch”, gyakran használja a négybetűs szót – ezt a verbális agressziót a rap műfajából adódónak vélik, hisz ott ez megszokott. Számaiban a cikk szerint a gátlástalanul kitérül, „valóságos őszinteségi rohamok”-ban adja ki magából privát gondjait, magánéleti botrányait. Miközben drogokra, erőszakra, homoszexualitásra buzdít, szövegeiben az érzékenységgel durvasággal és vulgáris humorral vegyül.

JEGYZETEK

¹ A következőkben az „Eminem – Fear of a white rapper” című tanulmányra fogok támaszkodni (Kage, 2002, 114–116).

² Poschardt, 1998, 147.

³ Kage, 2002, 148.

⁴ Vályi, 2004, 35.

⁵ Kage, 2002, 147.

⁶ Poschardt, 1998, 168.

⁷ Poschardt, 1998, 176.

⁸ Poschardt, 1998, 195. *A Rappers Delight mellett a Grandmaster flash & The Furious Five is kiadott egy lemezt (Supper Rappin), mely egy bronxi autentikus és tisztelt hiphopcsapat első lemeze volt. Második lemezük, a The message a gettóhétköznap első „leftára” volt.*

⁹ Schusterman, 2003, 375.

¹⁰ Poschardt, 1998, 199.

¹¹ Poschardt, 1998, 204.

¹² Kage, 2002, 68.

¹³ Kage, 2002, 71.

¹⁴ Schusterman, 2003, 383.

¹⁵ Schusterman, 2003, 384.

¹⁶ Schusterman, 2003, 385.

¹⁷ Schusterman, 2003, 387.

¹⁸ Maughan-Smith, 2000, 87.

¹⁹ Poschardt, 1998, 165.

²⁰ Poschardt, 1998, 166.

²¹ A rap sok tartalmat kisajátít: popdalokból, klasszikus zenéből, tévéműsorok főcímenéből vesz át hangmintákat (Schusterman, 2003, 376). A popipar hanglemezkidói katalógusaikban őrzik többek közt politikusok beszédeit, színészek, komikusok előadásait, rádióműsorokat, mindezek forrásul szolgálhatnak a hangmintákkal dolgozó zenészek számára (Vályi, 2004, 37).

²² Poschardt, 1998, 166.

²³ Schusterman, 2003, 372.

²⁴ Poschardt, 1998, 193.

²⁵ Poschardt, 1998, 184.

²⁶ Poschardt, 1998, 185.

²⁷ Poschardt, 1998, 188.

²⁸ Poschardt, 1998, 151.

²⁹ Kage, 2002, 23.

³⁰ Poschardt, 1998, 42.

³¹ Kage, 2002, 23.

³² Kage, 2002, 19–20.

³³ Kage, 2002, 20–22.

³⁴ Schusterman, 2003, 374.

- ³⁵ Brenneis, 1986, 169.
³⁶ Brenneis, 1986, 169.
³⁷ Schusterman, 2003, 372.
³⁸ Kage, 2002, 42.
³⁹ Kage, 2002, 42.
⁴⁰ Poschardt, 1998, 205–206.
⁴¹ Poschardt, 1998, 207–208.
⁴² Poschardt, 1998, 213.
⁴³ Kage, 2002, 89.
⁴⁴ Ross, 1998, 60.
⁴⁵ Ross, 1998, 61.
⁴⁶ A rap maszkulin kultúra, a rapper igazi férfi; és aki megnyer egy battle-t, az bizonyítja férfiasságát.
⁴⁷ Kage, 2002, 148.
⁴⁸ Bird úgy gondolja, hogy a mindennapi ember szükségletei nélkül nem is léteznének botrányok – ezek ugyanis az emberek morális igényeit elégítik ki (Császi, 2002, 134).
⁴⁹ A paródia a zenei idézés, kölcsönzés egy lehetséges formájaként is felfogható. (Vályi 2004, 36)
⁵⁰ 1989-ben vehetett részt először a rap a Grammys, melyet a rapperek azelőtt cikiztek (Schusterman, 2003, 413). Ehhez képest Eminem évről évre díjakat nyer, ám hozzáállása nem változott a korábbi rapperekéhez képest, hisz’ sokszor gúnyt űz a díjátadásból, semmibe véve annak ceremóniáját, jelentőségét.
⁵¹ Schusterman, 2003, 420.
⁵² <http://www.zene.net/hiphop/index.php?type=4&id=910>
⁵³ Kage, 2002, 115–116.
⁵⁴ <http://www.zene.net/hiphop/index.php?type=4&id=910>
⁵⁵ Császi, 2002, 109.
⁵⁶ Császi, 2002, 109.
⁵⁷ Császi, 2002, 112.

IRODALOM

- Bennett, Andy: Szubkultúrák vagy neotörzsek? – A fiatalok, a stílus és a zenei ízlés közötti kapcsolat újragondolása. *Replika*, 53, 2005, 127–143.
- Brenneis, Donald: Szócsaták. In: Chermas, Jeremy – Lewin, Roger (szerk.): *Nem csak munkával él az ember. A nem létfontosságú tevékenységek*. Budapest, 1986, Gondolat.
- Császi Lajos: *A média rítusai*. Budapest, 2002, Osiris – MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.
- Császi Lajos: A média tabloidizációja és a nyilvánosság átalakulása. *Politikatudományi Szemle*, 2003, 2. szám, 157–172.
- Császi Lajos: *Tévérőszak és morális pánik*. Budapest, 2003. Új Mandátum.
- Diederichsen, Diedrich: Schwarze Musik und weiße Hörer. In *Freiheit macht arm. Das Leben nach Rock'n'Roll 1990–1993*. Kiepenhauer & Witsch, 1993.
- Hammer Ferenc: Közbeszéd és társadalmi igazságosság. A Fókusz szegénységábrázolása. *Médiakutató*, 2004. tavasz, 7–25.
- Kacsuk Zoltán: Szubkultúrák, posztsubkultúrák és neo-törzsek. A (látványos) ifjúsági (szub)kultúrák brit kutatásának legújabb hulláma. *Replika*, 53, 2005, 91–110.
- Kage, Jan: *American Rap. Explicit Lyrics – US-HipHop und Identität*. Mainz, 2002, Ventil.
- Maughan, Tim – Smith, Richard J.: Ifjúsági kultúra és a posztfordianus gazdaság. Az angliai partizene napjainkban. *Replika*, 39, 2000, 75–91.
- Muggleton, David: A posztsubkulturalista. *Replika*, 53, 2005, 111–126.
- Poschardt, Ulf: *DJ Culture*. Hamburg, 1998, Rowohlt Verlag.

Ross, Andrew: Schwarze Musik und weiße Identität. In Ruth Mayer – Mark Terkessidis (eds.): *Globalkolorit. Multikulturalismus und Populärkultur*. Hannibal, 1998, 59–63.

Sanjek, David: Nem kell többé DJ-zni: A hangmintavétel és az autonóm alkotó. *Replika*, 49, 2005, 87–102.

Schusterman, Richard: *Pragmatista esztétika – A szépség megélése és a művészet újragondolása*. Budapest, 2003, Kalligram, 369–427.

Vályi Gábor: Rögzített forrásból. *Café Babel*, 2004, 34–35.

Popzenei újságok és egyéb folyóiratok

A Sovány sumák. Eminem. *Wanted*, 1997. július, 14.

Egy fehér nigga. *Magyar Narancs*, 2003. február 20. 50–51.

Dr. Jekyll Mr. Hype. *WAN2*, 2002. június, 52–56.

Bravo, 2000. március.

Bravo, 2000. ősz.

Bravo, 2002. augusztus.

Popcorn, 2004. tavasz.

IM, 2005. március

TAZ, 2002. június.

Spiegel, 2001. június.

YAM, 2000.

Honlapok

MTV-Sway, 2004. november 15., hálózati forrás:

http://www.michaeljackson.hu/interjuk_eminem.html

Rolling Stone Magazine, 2004. november, hálózati forrás:

http://www.michaeljackson.hu/interjuk_eminem.html

www.zene.net/hiphop/index.php?type=4&id=910

<http://members.lycos.co.uk/shadyhu>

<http://www.zene.net/hiphop/index.php?type=4&id=910>

Dalszövegek magyar fordításai:

<http://i.1asphost.com/rapszovegek/lyrics.asp?querystr=y&artist=Eminem&title=&album=&search=1>

Székely Levente

VALÓDI VIRTUÁLIS KÖZÖSSÉGEK

Wellman, Barry – Guila, Milena: *Net Surfers Dont Ride Alone: Virtual Communities as Communities*. In Smith, M. A. – Kollock, P.: *Communities in Cyberspace*. London, 1999, *Routledge*

A világot behálózó közlekedési és energiahálózatok mellett kialakuló infokommunikációs infrastruktúra társadalomátalakító hatását Daniel Bell már 1976-ban érzekelte. A társadalomtudományi érdeklődés fokozódása az infokommunikációs (IKT) eszközök használatán alapuló hálózatok iránt annak köszönhető, hogy egyesek szerint az IKT-eszközök elterjedésével a kommunikáció, az interperszonális kapcsolatok egyre inkább felszínessé válnak, és ez a közösségiség végét jelentheti. Meggyengülnek az erős kötések, elsorvadnak az elsődleges közösségek, és az embereket az elmagányosodás réme fenyegeti.

A (techno)pesszimista megközelítéssel szembeni álláspont egyik első és nagy hatású képviselője Barry Wellman.¹ Kissé rendhagyó recenzióinkban (nem teljes könyvet ismertünk, hanem csak egy hosszabb tanulmányt) az ő egyik – társszerzővel írt – munkáját ajánljuk a *JEL-KÉP* olvasóinak figyelmébe.

A közösség meghatározásának átalakulása

A közösségek kialakulásának egyik legerősebb meghatározója sokáig a földrajzi közelség volt, nem alakulhattak ki közösségek egymástól távol élő (így a sűrű interakcióra képtelen) egyének között. A földrajzi meghatározottság az IKT-eszközök révén feloldható, így az emberi kapcsolatok és érzelmek megannyi módon kifejeződhetnek. Wellmanék némi iróniával jegyzik meg, hogy a társadalomtudósok majd' száz éve töprengenek azon, hogy a technológiai változások hogyan befolyásolják a közösségeket, eredményként nagyrészt a közösségek elhalását vizionálva, és csupán napjainkban kezdenek rájönni arra, hogy az emberek közötti teljes közösségi háló több pusztán a szorosabb szomszédi és rokoni kapcsolatoknál. A technológiai vívmányok (autó, repülőgép, telefon) ugyanis lehetővé teszik a (fizikai értelemben) távoli kapcsolatok fenntartását is.

Míg a társadalomtudományos gondolkodásban sokáig tartott, míg a közösség tércentrikus (szomszédtság) definícióját felváltotta a társas hálózaton alapuló meghatározása, a

virtuális közösségek tagjai számára magától értetődő, hogy a számítógépes hálózatok nem pusztán a gépeket, hanem az embereket is összekötik, azaz alapjai lehetnek a (virtuális) közösségeknek. A szerzők hivatkoznak Howard Rheingoldra, akinek nevéhez köthető az első ismertté vált virtuális közösség, a The WELL (The Whole Earth 'Lectronic Link), amely Rheingold meghatározása szerint „olyan emberek csoportját jelenti, akik lehet, hogy személyesen is ismerik egymást, de alapvetően számítógép-hálózatok segítségével, gondolatcserék során érintkeznek egymással”. Bár ezek a közösségek általában rendelkeztek földrajzilag meghatározható lokális központtal, ugyanakkor az internet révén távoli helyekről is be lehetett kapcsolódni a társaságba (Rheingold, 1993). Az ilyen típusú online közösségek leginkább valamilyen cél vagy probléma, közös érdeklődés mentén szerveződtek és szerveződnek. A számítógépes hálózatok mentén kialakuló szociális hálózatok, bár sokfélék lehetnek – mondják a szerzők –, de megjelenítik a valahová tartozás érzését.

Valódi kérdések kellene

Wellmanék bírálják a korábbi „felületes” elemzéseket, ugyanis azok többnyire úgy kezelik az internetet, mint valamilyen izolált szociális jelenséget, anélkül hogy figyelembe vennék, hogy az internet csupán egy lehetséges érintkezési mód az emberek számára, nem pedig egy másik valóság.² Wellmanék érvelése szerint az emberek „magukkal viszik online interakcióikba nemüket, életkorukat, az őket körülvevő kulturális miliőt, társadalmi-gazdasági helyzetüket és másokkal való offline kapcsolataikat”. Bár ez többnyire igaz, azonban gyakran éppen az identitás megváltoztathatósága teszi vonzóvá az internetet. A nicknevek mögé bújva tulajdonképpen bárkinek kiadhatja magát az ember, amely az ártatlan rejtőzködés mellett akár visszaélésekhez is vezethet (identitáslopás).

A szerzők célja, hogy – feltéve a valódi kérdéseket – összefoglalják azokat az eredményeket, amelyekre a virtuális közösségeket vizsgáló kutatásoknak választ kellene keresniük. Összesen hét olyan kérdés(csoportot) gyűjtenek össze, amelyeket részben megválaszolnak, vagy amelyekre válaszokat keresnek.

1. Az internetes kapcsolatok szűk és specifikus határok között mozognak, vagy széles alapokra támaszkodnak? Milyen segítséget kaphat valaki egy virtuális közösségben?

A közösség idilli „falusias” modellje, amelyben a közösség tagjai egyaránt hasznosak az egész számára, és bárki bárkihez fordulhat segítségért, nem írja le a jelenlegi társadalmat, ahol „a közösségi kötődések többsége specializált és nem alkotnak sűrű kapcsolati klasztereket”. Wellmanék véleménye szerint a virtuális közösségekben létrejövő kapcsolatok is igen specializáltak tudnak lenni – többnyire az információcsere kedvéért léteznek. Továbbá „az érzelmi segítség, a barátság, az információ, egy megállapodás vagy a közösségi élmény mind olyan nem anyagi jellegű szociális erőforrás, amely gyakran könnyedén megadható a számítógép mellől”, az internet tehát nem pusztán egy szűk felület az információcserére. Természetesen ezzel az állítással nem mindenki ért egyet, sokan az internetben a televízió és az autók által meggyengített közösségek végső lerombolóját látják. Az infokommunikációs eszközök társadalmon belüli rohamos elterjedését aggódva figyelők – mint Norman H. Nie – szerint például az e-mail hiába alkalmas eszköz kapcsolatok kialakítására emberek között, ha nem képes annak hangulatát is nyújtani.

2. *Hogyan befolyásolja az internet az embereknek azt a képességét, hogy fenn tudnak tartani gyenge, kevésbé szoros kapcsolatokat és új kapcsolatokat tudnak létrehozni? Miért segítenek az internethasználók azoknak, akiket alig ismernek?*

A virtuális közösségek nem különböznek a „valódi” közösségektől, hiszen itt is jelen van a segítségnyújtás, ugyanakkor az internetezők speciális helyzetben is vannak, mert olyanoknak nyújtanak „információt, segítséget, társaságot és a valakihez tartozás élményét, akiket alig vagy egyáltalán nem ismernek a való életben”. A szerzők jó néhány kutatásra hivatkoznak, amelyből kiderül, hogy a felhasználók eredményesen tudják kihasználni internetes közösségeiket információszerezés céljából. A (hasznos) információk többsége idegenektől származik, akik a magányosság érzetével (nincs más, aki válaszolhatna, ezért kényszerrel érez arra, hogy segítsen), illetve a közösség elismerésével számolhatnak (a segítő megbecsülést kap szolgálataiért a közösségtől).

A laza kapcsolatokra (gyenge kötésekre) épülő közösségek fennmaradását segíti a státusra vagy egyéb élethelyzetre utaló jegyek hiánya. „Gyakran az egyetlen dolog, amit a másiktól tudni lehet, az e-mail címe.” Wellmanék Granovetter gondolatai mentén továbbhaladva azt állítják, hogy az információszerezés (vagy segítségszerezés) szempontjából „fontosabb, hogy hányféle embert ismerünk, mint az, hogy hány embert ismerünk”. Így a fontos döntések meghozatala előtt jóval hasznosabb különböző társadalmi-gazdasági jellemzőkkel rendelkezők véleményét, mint hasonló háttérrel rendelkezők véleményét megismerni. Konklúziójuk szerint az online közösségek, amelyeket jórészt a gyenge kötések jellemeznek, ebből adódóan nagyon hatékonyan képesek ellátni az információszolgáltató, segítő szerepet.

3. *Viszonzásra talál-e az interneten nyújtott segítség? Kialakul-e kötődés a virtuális közösségekhez, ami az elköteleződés, a szolidaritás és a kölcsönösség normáit megalapozza?*

A szerzők meglátása szerint a virtuális közösségekhez való elköteleződés azért merül fel kérdésként, mert olyanok segítenek egymásnak, akik feltehetően soha nem látták egymást. Ez azt jelenti, hogy a hagyományos értelemben nem élnek olyan „zárt közösségekben, ami rájuk kényszeríthetné a reciprocitás normáját”. Habár a társadalmi kapcsolatháló kutatók egy része szerint minél gyengébb a segítséget kérő és segítséget nyújtó között a kapcsolat, annál kevésbé valószínű, hogy kölcsönösség fog létrejönni közöttük, ezt a véleményt cáfolják az online közösségek mindennapjai.

Wellmanék utalnak Rheingoldra, aki már a 90-es évek elején megfigyeli a virtuális közösségek azon sajátosságát, hogy a közösség tagjai tisztában vannak azzal, hogy nem minden esetben (vagy inkább az esetek kisebb részében) attól fognak segítséget kapni, akinek korábban ők segítettek, hanem valaki mástól. Jogos kérdés lehet, hogy miért éri meg segíteni a többieknek? A választ a kérdésre az online közösségek működésének megismeréséből következtethetjük ki.

Wellmanék írása óta (1998) eltelt idő alatt az internet és a virtuális közösségek óriási fejlődést mutattak. A különböző online tevékenységek mentén különböző online közösségek alakulnak ki. A chatszobák, levelezőlisták, fórumok, fájlmegosztó (peer-to-peer, file sharing) oldalak, Wikik szorosabb-lazább, valamilyen közös érdeklődés vagy téma mentén szervezik közösségeiket. A témát a résztvevők maguk alakítják, általában megbízott operátorok segítségével-vezetésével. Az operátorok olyan felhasználók, akik a többi résztvevő tevékenységeit moderálják, legtöbbször „élet-halál urai”, ugyanis akár tartósan is kizárhatnak embereket a kommunikációból. Az operátori jogokat a közösségen belül kivívott

presztízs következményeként nyerhetik el a felhasználók, vagy egy-egy új téma nyitáskor eleve a téma megnyitója válik operátorrá. A presztízs származhat a hozzászólások számából, minőségéből, a közösség szavazataiból, a presztízs növekedésével általában fokozatosan növekszik a jogkör, amihez növekvő felelősség társul. A közösségen belüli presztízs kivívásának fontos forrása a segítségnyújtás másoknak. A segítség növelheti az ember önbecsülését, kivívja a többiek tiszteletét és segíti egy bizonyos státus elérését a közösségen belül. A közösségben elfoglalt előkelő hely mellett az információ- és segítségnyújtás az önzonosság meghatározásához is hozzájárulhat, például a magasabb (szak)tudással rendelkezők segítségének megtérülése abban teljesebben ki, hogy a segítséget nyújtó önmagát jó szakembernek nevezheti.

4. Milyen mértékben lehetséges erős, intim kapcsolatok kialakítása az interneten?

A szerzők szerint a bensőséges online kapcsolatoknak hasonló vonásai vannak, mint a szoros offline kapcsolatoknak, azaz az online felület nem zárja ki az intimitást. Rendszeres, barátságos kontaktusra törekednek, és – a munkahelyi eseteket kivéve – önkéntesek. Az interneten kialakított kapcsolatok fenntartása nem kíván túlzott erőforrásokat, „egy-két billentyűleütés elég a válaszoláshoz”, emellett a kapcsolat szervezését helyfüggetlenség is segíti, amely a hosszú távú kapcsolatok fennmaradásának kedvez.

Wellmanék figyelmeztetnek arra, hogy a virtuális közösségekről ilyen vagy olyan véleménnyel lévők egyaránt úgy kezelik a kérdést, mintha a kapcsolatok kizárólag online léteznének, holott nagy számban léteznek olyan közösségi kapcsolatok, amelyek online és offline is működnek, ebben az esetben az internet a kommunikációnak csak egyik formája, a gyakorlat azt mutatja, hogy az internetes kapcsolatok gyakran offline is léteznek. Az elsősorban online működő kapcsolatok szorosságát korábban többen megkérdőjelezték, mondván, a viszonylag szűk sáv szélességű számítógépes kommunikáció önmagában nem képes arra, hogy szoros kapcsolatokat hozzon létre. Mára azonban ez a kérdés meghaladottnak számít, hiszen a hozzáférések többsége ma már széles sávú.³

Habár többen kifejtik, hogy a virtuális közösségekben intimitás nem létezik (vagy mások szerint lassabban alakul ki), az empirikus kutatások mást mondanak. Azokban a kutatásokban, ahol a kérdezetteknek a legközelebbi barátaikat kellett megnevezniük, sokan olyan kapcsolatokat tartottak a legszorosabbnak, amelyek szinte kizárólag az online világra korlátozódnak. Ezekből a kutatásokból az is megállapítható, hogy „az egymással online interakcióban lévő csoporttagok közötti kapcsolatok idővel egyre személyesebbé és intimebbé válnak”.

5. Hogyan hat egy virtuális közösségben való intenzív részvétel a „valódi világ” közösségeiben való részvételre?

Wellmanék írása után is születtek olyan tanulmányok, amelyek a virtuális közösségek romboló hatását hangsúlyozzák. Több olyan kutatás létezik, amely szerint a virtuális közösségek a „valódi” emberi kapcsolatok elhalásához vezetnek. Nie és Erbring szerint az internetezés mennyisége fordítottan arányos a hús-vér emberi lényekkel való interakcióval. Egy másik kutatás szerint (Kraut et al., 2004) „az internethasználat elvezethet a barátokkal és családtagokkal való kapcsolat (látogatás) gyakoriságának visszaszorulásához, ráadásul ez a hatás erősebb azoknál, akik a használat előtt több társadalmi kapcsolattal rendelkeztek”. Más vizsgálatok ennek ellenkezőjét igazolják, hangsúlyozva, hogy az internetezők pozitívabb társadalmi attitűdökkel rendelkeznek.

Wellmanék írásukban felróják azt is a kritikusoknak, „hogy úgy beszélnek a közösségről, mint zéróösszegű játékról”, ahol az online interakció az „igazi” kapcsolatokkal eltöltött időből von el. Az empirikus tapasztalatok szerint azonban az emberi kapcsolatok természete nem ilyen, nem kizárólag online vagy hús-vér személyes, hiszen általában kevert, ráadásul a kapcsolatok időbeli változékonysággal is bírnak, azaz kezdődhet egy kapcsolat az interneten egy chatszobában és folytatódhat offline egy kávé mellett. „Összefoglalva, az internet sokféle közösségi kapcsolatnak ad helyet, nemcsak gyenge vagy másodlagos közeli kapcsolatoknak, de szoros, intim kötelékeknek is.” Wellmanék itt még nem mondják ki azt, amit később (2002-ben) már igen. Későbbi megállapításuk lényege, hogy „az internet növeli a személyek közötti kapcsolattartást, a szervezetekben való részvételi hajlandóságot és új lehetőséget biztosít a közösségi elkötelezettségnek”, vagyis az „internet képes növelni a társadalmi tőkét, a civil elkötelezettséget, és az online közösségeknél ez a fejlődés érzékelhető is”.

6. Milyen mértékben növeli az internetezés a közösségi kapcsolatok sokféleségét? Segítik-e az ilyen sokrétű kapcsolatok a különböző heterogén csoportok integritását?

Doug Schulerhez hasonlóan Wellmanék is úgy látják, hogy a felhasználók „alapvetően olyan elektronikus csoportokhoz vonzódnak, melyek segítségével azonos érdeklődésű vagy azonos problémákkal küzdő emberekkel kerülnek kapcsolatba”.

„A közösség több mint a benne fennálló kapcsolatok összessége: felépítése és struktúrája befolyásolja, hogy mennyire képes társaságot, támogatást, információt és egyfajta közösségi identitást nyújtani.” Granovettert idézik a szerzők, aki szerint az egymással szoros kapcsolatban lévő és ebből adódóan többnyire azonos társadalmi vonásokkal rendelkező embereknek hasonló a kapcsolatrendszerük is, és valószínűleg hasonló információk birtokában is vannak. Ebből az következik, hogy az új információk inkább a gyenge kapcsolatokból származnak.

7. Mennyiben befolyásolja az internet felépítése a virtuális közösségek természetét? Mondhatjuk-e azt, hogy a virtuális közösségek szorosan összetartó csoportok (mint egy hagyományos falusi közösség), vagy inkább laza szövésű hálók? Hasonlítanak-e a virtuális közösségek az „igazi” közösségekre? A virtuális közösségek különálló egységek, vagy integrált részei az emberek hétköznapi közösségeinek?

A virtuális közösségeket minden esetben a hagyományos értelemben vett közösségek oldaláról, azokkal összehasonlítva közelítették meg. Az összehasonlítás sokszor szembeállításaként jelent meg, azaz a hagyományos közösség jellemzőit állították szembe a virtuális közösség jellemzőivel. Kérdés, különbözik-e a virtuális közösség, és amennyiben igen, akkor milyen paraméterek szerint a hagyományos értelemben vett közösségektől. A különbségekre szavazók két csoportra oszthatók aszerint, hogy a különbségek alapján melyik típust tekintik előnyösebbnek. A technológiai fejlődéshez pozitív attitűddel közelítők közül kerülnek ki azok, akik szerint a virtualitás merőben új tapasztalatokat nyújt, mondhatni az ember hátrahagyja testi adottságait, és úgy csatlakozik ezekhez a közösségekhez. A külsődleges (testi) adottságok kiiktatásának, háttérbe szorulásának nagy előnye, hogy az előítélettel körülvevett egyének (kisebbségi származásúak, testi fogyatékosok) számára lehetőség nyílik az előítélet-mentes környezet biztosítására. A virtuális közösségeket a „valódi” közösségekkel szembeállítók vélekedése szerint az előbbiek kevésbé értékesek, személytelenek, csupán árnyékai a való világban szerveződő társaiknál. A különbségek helyett a ha-

sonlóságokat előnyben részesítők szerint a közösség, legyen az online vagy offline, maga is virtuális abban az értelemben, hogy közvetett és képzeletbeli. Így ennek alapján pusztán a személyes kontaktus hiányára hivatkozva nem lehet a virtuális közösségeket alacsonyabb rendűnek tekinteni.⁴

Wellmanék álláspontja szerint a virtuális és „valódi” közösségek hasonlítanak és egyben különböznek is egymástól. Habár a virtuális közösségekben „a személyes jelenlét érzése korlátozott”, mégis barátságok alakulnak ki és élnek tovább, érzelmek fejeződhetnek ki, és ami a legfontosabb, megvan a valahová való tartozás élménye. Wellmanék szerint a virtuális közösségek a „valódi” közösségekhez hasonlóan jó terepet jelentenek a szociális támogatás cseréjének.

A virtuális közösségek azonban különböznek a „valódi” közösségektől a kapcsolat intimitását tekintve. Az internetes kapcsolatok megítélése nem annyira a szociális vonások, mint inkább a közös érdeklődés, a közös attitűd alapján történik, mivel maguk a kapcsolatok is ez alapján szerveződnek. Ebből adódóan „a virtuális közösségekben az érdeklődés homogenitása nagyfokú empátiát és kölcsönös támogatást tesz lehetővé”.

ÖSSZEZGÉS

Manuel Castells szerint a technológiai változások a gazdaság átformalása után az ezredfordulóra átalakították a társadalmi-politikai rendszert és a kultúra alrendszerit is. Ez az átalakulás többek között azt is jelentette, hogy olyan közösségek (hálózatok) alakultak ki, amelyek a társadalomtudományt is megújulásra ösztönözték. Barry Wellman és Milena Guila munkájának jelentősége, hogy a közösségek tércentrikus (szomszédsági alapon történő) meghatározásának meghaladását szorgalmazza: „A szociális hálózatok elemzőinek meg kellett tanítaniuk a hagyományos helyi közösségekben gondolkodó szociológusokat arra, hogy a közösségek határai jóval túlnyúlhatnak a lakóhely területén. Ezzel szemben a virtuális közösségek tagjai magától értetődőnek tartják, hogy a számítógépes hálózatok egyben nagy távolságokat áthidaló társas hálózatok is.”

Wellmanék rámutatnak, hogy az internethasználatot és a világhálón történeteket nem szabad kiszakítani a mindennapi életből, hiszen nem attól különálló, hanem annak része. A világháló nyújtotta kommunikációs lehetőségek nem egy másik valóság részei, hiszen a felhasználók az online interakcióikba ugyanúgy magukkal viszik társadalmi-gazdasági helyzetüket, személyiségüket, mint az offline kapcsolataikba. Ebből adódóan a virtuális közösségek is valódi közösségek, ami azt jelenti, hogy – mint ezt Wellman később megfogalmazza – az internet a legnagyobb és a legteljesebb mértékben összefüggő társadalmi hálózat.

¹ Barry Wellman társadalmikapcsolatháló-elemzéssel foglalkozik, szociológiai professzor, az University of Toronto Városi és Közösségi Tanulmányok Központ Netlabjének vezetője.

² Ezzel a kijelentéssel akkor is egyet lehet érteni, ha figyelembe vesszük azt a tényt is, hogy egyre népszerűbbek a különböző internetes virtuális világok, amelyek nem minden esetben hasonlítanak a „valódi” életre.

³ Magyarországon is, amely hozzáférés szempontjából kedvezőtlenebb helyzetben van, a háztartások internetkapcsolatainak túlnyomó többsége (80-90%) széles sávú.

⁴ Gyakran nem is beszélhetünk tisztán virtuális közösségekről, csak abban az esetben, ha az adott közösség tagjai kizárólag az internet (vagy más infokommunikációs eszköz) révén tartják egymással a kapcsolatot. Ezekben az esetekben leggyakrabban maga az internet, illetve valamilyen internetes tevékenység (például online játék stb.) köré szerveződik a társaság. Más esetekben a kapcsolattartás nem korlátozódik egyedül az internetre, gyakran jelen van a mobiltelefon, valamint a személyes találkozás is.

IRODALOM

Kraut, Robert – Patterson, Michael – Lundmark, Vicki – Kiesler, Sara – Mukhopadhyay, Tridas – Scherlis, William (1998): Internet paradox: A social technology that reduces social involvement and psychological well-being? *American Psychologist*, 53, (9).

Kraut, Robert – Rainie, Lee – Shklovski, Irina (2004): The Internet and Social Participation: Contrasting Cross-Sectional and Longitudinal Analyses. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 10 (1).

Molnár Szilárd (2004): Sociability and Internet. *Review of Sociology*, Vol. 10 (2004), 2, 67–84.

Molnár Szilárd – Kollányi Bence – Székely Levente (2007): Társadalmi hálózatok, hálózati társadalom In: Pintér Róbert (szerk.): *Az információs társadalom*. Budapest, 2007, Gondolat – Új Mandátum.

Nie, Norman H. – Erbring, Lutz (2000): Internet and Society: A Preliminary Report. *IT & Society*, 1(1) <http://www.standfrd.edu/group/siqss/otandsociety/v01i01/v01i01a08.pdf>

Nie, Norman H. – Hillygus, D. Sunshine (2002): The Impact of Internet Use on Sociability: Time-Diary Findings. *IT & Society*, 1(1).

<http://www.standfrd.edu/group/siqss/otandsociety/v01i01/v01i01a01.pdf>

Nie, Norman H. – Hillygus, D. Sunshine – Erbring, Lutz (2003): Internet Use, Interpersonal Relations and Sociability: A Time Diary Study. In: Wellman–Haythornthwaite (eds.): *The Internet in Everyday Life*. Oxford, Blackwell Publishers.

<http://www.people.fas.harvard.edu/~hillygus/Wellmanchapter.pdf>

Schuler, Douglas (1996): *New Community Networks*. Addison-Wesley Publishing Company

(<http://www.scn.org/ncn/>).

<http://www.chass.utoronto.ca/~wellman/publications/netsurfers/netsurfers.pdf>

CONTENTS

LÁSZLÓ CSEH-SZOMBATHY (1925–2007)	3
Homoki, Máté: EUROPE, GLOBALIZATION, MEDIA	7
ON THE COMMUNICATION OF THE HOLOCAUST	
Foreword (Vajda, Júlia)	33
Rosenthal, Gabriele: VEILING AND DENYING THE PAST	35
Bar-On, Dan: UNDERSTANDING THE PAST TOGETHER	47
Inowlocki, Lena: WHO IS ALLOWED TO NAME WHOM A „NAZI“?	61
Horváth, Andrea: EMINEM OR THE RAP MUSIC AS A PECULIAR COMMUNICATIVE PHENOMENON	73

400 Ft